

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**MODERN DÜNYA-SİSTEM ANLATISI VE YÖNELTİLEN
ELEŞTİRİLERİN EPİSTEMOLOJİK BAĞLAMI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Prof. Dr. Ali ŞEN

Hazırlayan
Ali İrfan ÖZEREN

MALATYA-2021

**T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**MODERN DÜNYA-SİSTEM ANLATISI VE YÖNELTİLEN
ELEŞTİRİLERİN EPİSTEMOLOJİK BAĞLAMI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ali İrfan ÖZEREN

**Danışman
Prof. Dr. Ali ŞEN**

MALATYA-2021

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Ali ŞEN danışmanlığında Yüksek Lisans Tezi olarak hazırladığım “Modern Dünya-Sistem Anlatısı Ve Yöneltilen Eleştirilerin Epistemolojik Bağlamı” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlâk ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün yapıtların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun bir biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Ali İrfan ÖZEREN

ÖNSÖZ

Her araştırma girişimi; inceleme odağına alınan konu, araştırmanın bitirilmesi gereken süre, araştırmacının donanımını da içeren çok sayıda değişken tarafından sınırlanır ve şekillenir. Çoğu zaman, en başında varılması planlanan menzil sözü edilen bu sınırların zorlamasıyla değişecektir. Bu değişimler, sınırlılıklarımıza rağmen yapılan planların gerçekleştiremeyeceği gerçeğiyle bizi yüzleştiren olgular olarak kötümser bir şekilde de okunabilir; girişilen araştırmanın süreç içerisinde geçireceği tüm dönüşümlerin hayatın bize sağladıkları/sağlamadıkları ile ilişkili olduğu gerçeği duyumsanarak her eylemin dinamik bir çerçevede şekillendiği sonucuna vardırıan daha iyimser bir bakış açısıyla da.. Hayat dinamiktir ve dolayısıyla hiçbir araştırma metni cansız değildir..

Wallerstein'in bir paradigma arayışı olarak tanıttığı Dünya-Sistemleri Analizi'ni Modern Dünya-Sistem serisi bağlamında incelemeye almak ve tezin ana odağını bunun etrafına örmek ulaşmayı planladığım ilk menzildi. Ancak zaman içerisinde bilhassa Modern Dünya-Sistem serisini okudukça en başında tasarladığım noktaya kolaylıkla ulaşamayacağımı kavradım. Kapitalist dünya-ekonominin beş asırlık serüveninin izlendiği Modern Dünya-Sistem anlatısını bir paradigma arayışı olarak öne sürülen Dünya-Sistemleri Analizi perspektifi bağlamında değerlendirmek gibi iki izlekli hattan yürüyen bir çalışmanın en başta ifade ettiğim sınırlılıklar göz önüne alındığında üstesinden gelinmesinin zor bir iş olduğu sonucuna ulaştım. Bu noktada gelen tavsiyeler üzerine tartışmanın odağını Modern Dünya-Sistem anlatısının sınırlılıkları hattına çekmeyi denedim. Burada da analiz çerçevesine getirilen eleştirilerin ve Wallerstein tarafından eleştirilere verilen cevapların sahici bir değerlendirmesine girişmenin ve buradan isabetli hükümler çıkarmanın çok zengin bir tarihî müktesebat gerektirdiği kanaatine vardım. Süre bitimine yaklaşırken, araştırmanın bir nihayet bulması "savunma hattına" çekilmeye denk düşen stratejik bir konum alışla mümkün oldu. Bu, ifadesini "Modern Dünya-Sistem Anlatısı ve Yöneltilen Eleştirilerin Epistemolojik Bağlamı" başlığında buldu. Böylelikle sadece iki izlekten yürüyen çalışmaların bir analitik temele oturtulmasının yoruculuğu gerçeğinden kurtulmakla kalmıyor aynı zamanda eleştirilerin geçerliliğini değerlendirme yükünden de kurtuluyordum. Dolayısıyla çalışma, Modern Dünya-Sistem anlatısına getirilen eleştirilerin Wallerstein'in tarihsel/toplumsal gerçekliğe Dünya-Sistemleri Analizi perspektifinden bakmak ya da bakmamakla ilgili olduğu saptamasını temellendirme denemesi olarak deskriptif bir nitelik kazandı.

Elbette sürecin sonuna kendi başıma varmadım. Bu sürecin sonunu görmek, şekillenen çalışmanın içerdiği tüm eksiklikler ve hatalardan bağımsız olarak katkısı asla yadsınamayacak olanların varlığıyla mümkün oldu. Dikkatimi analiz çerçevesinin sınırlılıklarına çekerek tezin nihai mecrasını bulma serüveninde geçilmesi gereken kanalı açan ve nihayetinde “iyi niyetle yapıldıktan sonra işin elimizden geldiği kadarıyla yapılmasında hiçbir kötülük olmaz diyerek” çalışmanın nihayet bulması hususunda beni yüreklendiren Aydın Hoca’ya “minnettarım”.

Saygıdeğer danışmanım Prof. Dr. Ali ŞEN hocama ise çok şey borçluyum. O tez süreci içerisinde yaşanan tüm kafa karışıklıklarını sabırla dinledi, ufuk açıcı öneriler getirdi ve yüksek lisans ders döneminden tez savunma aşamasına değin karşılaştığım her engeli aşmamda inisiyatif alarak sürecin selamete nihayete ermesi için en kritik hamleleri yaptı. Nezaket, zarafet ve nezahetiyle bir güzel örneklik oluşturan hocama müteşekkirim. Doç. Dr. Musa ÖZTÜRK hocam kıymetli önerileriyle yol gösterdi ve değerli vaktini cömertçe ayırmaktan geri durmadı. Tecrübelerini samimiyetle paylaşarak bir dostluğun temelini attı. Kendisine yürekten teşekkür ediyorum.

Ve dostlarımı anmalıyım. Sevgili dostlarım Arş. Gör. Salih ŞİMŞEK ve Arş. Gör. Hamide DEĞER, hem sürecin yer yer sıkıcılığının aşılmasında hem de getirdikleri eleştirilerde karşılığını ödemekte aciz kalacağım bir fedakarlık örneği sergilediler. Tezin bütünü okuma zahmetine katlanmalarıysa fedakarlıklarının küçük bir parçasıdır sadece. Kıymetli dostum, meslektaşım Arş. Gör. Mustafa NAIMOĞLU her olumsuzluk akabinde motive etti, güç verdi ve kaldığım yerden devam etmem hususunda dostluğuyla yanımda oldu. Değerli dostum Arş. Gör. Tolga UÇAR ise üstesinden gelemeyeceğim tüm teknik sorunların çözümünde yeteneğiyle tezin teslim aşamasına getirilmesinde pay sahibidir. Meşguliyetine rağmen yardım istendiğinde geri çevirmeme inceliği gösterdi her defasında. Hepsine minnettarım.

Gerçeğin ve doğrunun peşine düşmenin bu hayatta yapılabilecek en kıymetli seçim, bu seçimin yapılabilmesinin ise öğrenmekle mümkün olabileceğini öğreten babam; en güzel dilekleriyle yaşamın darboğazlarının geçilmesinde yanımda olan annem ve kardeşlerimin sürece katkılarını yansıtabilecek kelimeyi bulamıyorum.

ÖZET

Modern Dünya-Sistem Anlatısı; Immanuel Wallerstein'in Dünya-Sistemleri Analizi perspektifinden; yaklaşık beş yüz yıldır var olduğunu öne sürdüğü *kapitalist dünya-ekonominin* gelişim, dönüşüm ve gerilim dinamiklerini sunduğu bir analiz çerçevesidir. Wallerstein, bu analiz çerçevesinin sunumunu temelde dört ciltlik Modern Dünya-Sistem serisi ile aktarmıştır. Bu tez kapsamında, "Kapitalizmin gelişim öyküsünü sistematize etmeye yönelik olan Modern Dünya-Sistem anlatısına yöneltilen eleştirilerin Dünya-Sistemleri Analizi perspektifiyle ilişkisi araştırılmaktadır. Bu amaç doğrultusunda çalışma, Dünya-Sistemleri Analizi'nin epistemolojik anlamının, Modern Dünya-Sistem anlatısının geniş bir özetinin ve Modern Dünya-Sistemi anlatısına getirilen eleştirilerin sunumunu içerir. Dünya-Sistemleri Analizi perspektifinin 19.yy sosyal bilimsel araştırmadan toplumsal gerçekliği kavrama da analiz birimi ve analiz biçimi ekseninde ayrışmasının yol açtığı düzlem farklılaşması, Modern Dünya-Sistem anlatısına getirilen eleştirilerin salt tarihi uyumsuzluklarla ilişkili olmayıp epistemolojik kökleri olduğuna da işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Modern Dünya-Sistem, Dünya-Sistemleri Analizi, Immanuel Wallerstein

ABSTRACT

Modern World-System narrative; from the perspective of Immanuel Wallerstein's Analysis of World-Systems; it is an analysis framework in which it presents the development, transformation and tension dynamics of the capitalist world-economy, which it claims to have existed for nearly five hundred years. Wallerstein basically conveyed the presentation of this analysis framework in the four-volume Modern World-System series. Within the scope of this thesis, the relationship between the criticisms directed at the Modern World-System narrative, which is aimed at systematizing the development story of capitalism, and the World-Systems Analysis perspective is investigated. For this purpose, the study includes the presentation of the epistemological meaning of World-Systems Analysis, a broad summary of the Modern World-System narrative, and the criticisms brought to the Modern World-System narrative. The plane differentiation caused by the separation of the World-Systems Analysis perspective from 19th century social scientific research on the axis of analysis unit and analysis style in understanding social reality indicates that the criticisms brought to the Modern World-Systems narrative are not only related to historical inconsistencies but also have epistemological roots.

Keywords: Modern World-System, Modern World-Systems Analysis, Immanuel Wallerstein

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ.....	iv
ÖNSÖZ	v
ÖZET	vii
ABSTRACT.....	viii
İÇİNDEKİLER	ix
GİRİŞ	1
1. GENEL OLARAK DÜNYA-SİSTEMLERİ ANALİZİ	3
1.1. Immanuel Wallerstein ve Dünya-Sistemleri Analizi	3
1.2. Dünya-Sistemleri Analizinin Epistemolojik Anlamı	5
1.3. Dünya-Sistemler Analizinde Analiz Birimleri	15
1.3.1. Tarihsel Sistemler	16
1.3.1.1. Mini Sistemler	17
1.3.1.2. Dünya-Sistemler: Dünya-İmparatorluğu ve Dünya-Ekonomileri	17
1.3.1.3. Modern Dünya-Sistem.....	18
1.3.1.3.1. Hegemonya	20
2. MODERN DÜNYA-SİSTEMİN TARİHİ	24
2.1. Modern Dünya-Sistemde İşbölümü	24
2.1.1. İşbölümünün Tarihî Kökenleri: ‘Avrupa’da Yeni İş Bölümü’	25
2.2. Modern Dünya-Sistemde Hegemonya Değişimleri.....	29
2.2.1. Hollanda.....	30
2.2.2. İngiltere.....	35
2.3. Modern Dünya-Sistemin Genişleme Evreleri.....	48
2.3.1. İlk Fotoğraf (16.Asır).....	48
2.3.2. Dış Alan-Periferi Hareketlilikleri: Katılım	50
3. MODERN DÜNYA-SİSTEM ANLATISINA YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER VE DEĞERLENDİRME	58
3.1. Marksist Eleştiri.....	58
3.1.1. Robert Brenner	58
3.2. İndirgemecilik Eleştirileri	61
3.2.1. Aristide Zolberg	61

3.2.2. Daniel Chirot, Charles Ragin ve Thomas D. Hall.....	64
3.2.3. Theda Skocpol.....	67
3.3. Periferileşme (Katılma) Süreçlerine Dair Eleştiriler: Osmanlı ve Rusya	74
3.4. Değerlendirme	76
SONUÇ	84
KAYNAKÇA.....	88

GİRİŞ

Günümüzde sosyal bilimlere ilişkin yöntem tartışmalarında Immanuel Wallerstein'in ileri sürdüğü Dünya-Sistemleri Analizi perspektifi önemini korumaktadır¹. Wallerstein, Dünya-Sistemleri Analizi'ni; kapitalizmin "temel metafizik paradigması" olarak gördüğü 19.yy da yerleşen sosyal bilimlerin yapısına bir eleştiri olarak tanıtmaktadır².

Modern Dünya-Sistem Anlatısı (MDSA), Dünya-Sistemleri Analizi (DSA) perspektifinden; Wallerstein'in yaklaşık beş yüz yıldır var olduğunu öne sürdüğü *kapitalist dünya-ekonominin* gelişim, dönüşüm ve gerilim dinamiklerini sunduğu bir analiz çerçevesi olarak tanımlanabilir. Wallerstein, bu analiz çerçevesinin sunumunu temelde dört ciltlik Modern Dünya-Sistemi serisiyle yapmıştır. Serinin, Wallerstein'in "büyük bir entelektüel maceranın başlangıcı"³ olarak gördüğü "Kapitalist Tarım ve Avrupa Dünya Ekonomisinin Kökenleri" başlığıyla 1974 yılında yayınlanan ilk cildi çok sayıda eleştiri almış serinin diğer ciltleri de yayımlandıkça eleştiriler ve değerlendirmeler artmıştır.

Bu eleştiriler Marksist eleştiri, indirgemecilik eleştirileri ve katılım süreçlerine dair eleştiriler olarak gruplandırılabilir. Marksist eleştirinin odağında Brenner bulunmaktadır. MDSA'nın indirgemeci yönleri olduğuna ilişkin eleştiriler ise Skocpol, Zolberg, Chirot, Ragin, Hall'den gelmektedir. Çalışmada MDSA'nın katılım süreçleri ve dış alan bölgelerine ilişkin öngörülerine yönelik eleştiriler Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya ile sınırlanmaktadır. Wallerstein ilk iki gruptaki eleştirilerin DSA perspektifini bir analiz biçimi olarak görmeyi reddetmekten kaynaklandığını düşünmekte bu açıdan önemli eleştiriler olarak nitelendirmekte üçüncü gruptaki eleştiriye DSA perspektifinin

¹ Aktoprak, E . (2004). Immanuel Wallerstein: Sosyal Bilimlere Yeniden Bakmak . Uluslararası İlişkiler Dergisi, 1 (4), 23-58 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uidergisi/issue/39246/462179>,s.24

² Wallerstein, Immanuel, Sosyal Bilimleri Düşünmemek, Çev:Taylan Doğan,Avesta Yayınları, İstanbul 1999, s.11-47

³ Wallerstein, Immanuel; Modern Dünya Sistemi -1; çev. Latif Boyacı; Yarın Yayınları; İstanbul 2015, s.23

bir dereceye kadar kabul edildiği ancak bazı tarihi ayrıntıların göz ardı edildiğine dair olduğu gerekçesiyle daha az önemli eleştiri olarak değerlendirmektedir⁴.

Çalışmada, MDSA'ya yöneltilen eleştirilerde analiz çerçevesine ilişkin öne sürülen kısıtların ve eleştirilere karşı yapılan değerlendirmelerde analiz çerçevesini olumlayan yorumların, DSA perspektifi ile ilişkisi araştırılmaktadır. Bu doğrultuda DSA perspektifi tezin ilk bölümünün konusunu oluşturmakta, DSA'nın hangi açılardan ve hangi saiklerle 19.yy sosyal bilimsel disiplinlerini protesto ettiği tartışılmaktadır. İlk olarak perspektifin toplumsal gerçekliği kavrayışta önerdiği analiz birimi ve yöntemi, diğer bir ifadeyle epistemolojik koordinatları saptanmaya çalışılmakta ve DSA perspektifinin netleştirilmesi ve böylelikle eleştirilerin yöneltildiği MDSA'nın epistemolojik temelinin saptanması amaçlanmaktadır.

İkinci bölümde, Modern Dünya-Sistem'in temel unsurları da gözetilerek eleştirilerin yöneltildiği alanlar, Wallerstein'in Modern Dünya-Sistem serisindeki anlatımı izlenerek sunulmaktadır. Üçüncü bölümde Modern Dünya-Sistem serisinin ilk cildi yayınlandığında getirilen ve sonraki ciltlerde de devam eden eleştiriler sunulmakta ve akabinde bu eleştirilerle ilgili değerlendirme bölümüne yer verilmektedir. Sonuç kısmında, analiz çerçevesine dair eleştirilerin Dünya-Sistemleri Analizi perspektifiyle ilişkisi değerlendirilmektedir.

⁴ Wallerstein, Immanuel; Modern Dünya Sistemi -2; Çev: Latif Boyacı; Yarın Yayınları; İstanbul 2015(7.Baskı), ss.9-10

1. GENEL OLARAK DÜNYA-SİSTEMLERİ ANALİZİ

Dünya-Sistemleri Analizi tarihsel/toplumsal gerçekliğin anlaşılmasında 19.yy sosyal bilimsel araştırmanın yöntemine getirilen bir alternatif olarak belirmiştir. Immanuel Wallerstein tanıtılarak başlanılan bu bölümde Dünya-Sistemleri Analizi perspektifi genel olarak tanıtılmakta ve sosyal bilimsel araştırmada cari olan yöntemden farklılaştığı yönler sunulmaktadır.

1.1. Immanuel Wallerstein ve Dünya-Sistemleri Analizi

Tarihsel değişimin dinamiklerini anlamak ve sosyal yapıyı daha geniş bir zaman tuvali içinde görmek isteyen bir sosyal bilimci⁵; dünyayı görme biçimimizi değiştiren, içerisinde yaşadığımız dünyayı daha eşitlikçi bir dünyaya dönüştürmek üzere üstlenilebilecek anlamlı eylemler formları geliştiren⁶ bir düşünür; Braudel'in 'herşeyin tarihçisi' olmasına nispetle o 'herşeyin kuramcısı'⁷. Bu ifadelerin tanımladığı Immanuel Wallerstein 1930-2019 yılları arasında yaşadı. New York'ta politikaya ilgili bir ailede dünyaya gelen Wallerstein, lisans, master ve doktora derecelerini Columbia Üniversitesi'nden aldı. Master tezini McCartizm üzerine yazan Wallerstein'in doktora tezi ise Gana ve Fildişi Sahilleri'nin bağımsızlık yolunda ulusalcı hareketlerdeki gönüllü işbirliklerinin rolü üzerineydi. 1973 yılında Afrika Çalışmaları Topluluğu'nun başına geçti. Wallerstein'in Afrika'ya olan bu ilgisinin sonucu olarak Avrupa merkeziliğin eleştirisi, çekirdek-periferi ilişkileri gibi konular çalışmalarının odağında yer aldı⁸. 1968 yılında "öğrenci hareketlerinin dünyada en aktif ve güçlü olduğu kampüslerden biri olan Columbia Üniversitesi'nin bir öğretim üyesi olarak harekete destek verdi"⁹. 1971-1976

⁵ Aronowitz, S. (1981). A Metatheoretical Critique of Immanuel Wallerstein's "The Modern World System". *Theory and Society*, 10(4), 503-520. Retrieved May 1, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/657151>

⁶ Lee, R. (2016). Immanuel Wallerstein (9/28/1930 – 8/31/2019). *Review (Fernand Braudel Center)*, 39(1/4). Retrieved May 13, 2021, from <https://www.jstor.org/stable/26918181>

⁷ Wallerstein, Immanuel; Jeopolitik ve Jeokültür, Çev: Mustafa Özel, İz Yayıncılık; İstanbul 1993, s.7. İfadeler, kitabın çevirisini yapan Dr.Mustafa Özel'e ait.

⁸ Plys, Kristin, "Immanuel Wallerstein", <https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199756384/obo-9780199756384-0183.xml>

⁹ Ünlü, Barış . (2019). Immanuel Wallerstein: Bir Düşünce İnsanı (1930- 2019) . Mülkiye Dergisi, 43 (3), 657-665 s.660.

yılları arasında McGill Üniversitesi'nde çalışan Wallerstein, 1976'dan itibaren Binghamton Üniversitesi'nde uzun yıllar görev yaptı ve aynı üniversite bünyesinde Terence K.Hopkins ile birlikte kurdukları Fernand Braudel Ekonomik, Tarihsel Sistemler ve Uygarlık Araştırmaları Merkezi'nin yöneticiliğini üstlendi¹⁰. Wallerstein, baş yapıtı niteliğindeki dört ciltlik Modern Dünya Sistemi serisinin ilk cildini 1974 yılında yayımlattı ve 1975 yılında bu eseriyle Sorokin Ödülü'ne layık görüldü¹¹. 1978-1984 yılları arasında Uluslararası Afrika Enstitüsü'nde İdare Heyeti Üyeliği görevini üstlenen Wallerstein, 1977 senesinden itibaren *Review* dergisinin editörlüğünü yaptı.¹² 1993'de Wallerstein, sosyal bilimlerin yeniden yapılanması amacına yönelik olarak on bilim insanıyla Gulbenkian Komisyonu'nu oluşturduğu bilinmektedir¹³.

Wallerstein, Dünya-sistemleri analizini sosyal bilimlerde bilimsel araştırmanın içinde yapılandığı biçimlere karşı bir protesto¹⁴ olarak tanıtmakta, bu protestoyla, toplumsal gerçekliği kavramada cari olan analiz birimini ve analiz biçimini mücadele konusu haline getirmeyi amaçlamaktadır¹⁵. Wallerstein önerdiği perspektifin gelişmesinde Marx, Freud, Schumpeter ve Karl Polanyi'ye entelektüel anlamda borçlu olduğunu ifade etmektedir. Yine düşünceleri üzerinde önemli etkisi olan aynı zamanda dostluk kurduğu Frantz Fanon, Fernand Braudel, Ilya Prigogine'yi anmaktadır. Samir Amin, Giovanni Arrighi, Andre Gunder Frank ile büyük ölçüde aynı fikirde olduğunu ilan etmektedir¹⁶. Bu isimlerin Wallerstein üzerindeki etkisi Dünya-Sistemi Analizi perspektifi ve Modern Dünya-Sistem anlatısı çerçevesinde izlenebilir. Braudel'in etkisi ikinci kuşağının öncülüğünü yaptığı Annales Okulu; Amin, Arrighi, Frank bunlara ilaveten Prebisch'in etkileri ise Bağımlılık Kuramı ile ilişkilidir¹⁷.

¹⁰ Wallerstein, Immanuel, *Bildiğimiz Dünyanın Sonu-Yirmi Birinci Yüzyıl Sosyal Bilimi*, çev.Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul 2000, yazarı tanıtıcı sayfadan.(sayfa numarası yok); Ünlü, 2019, s.661

¹¹ Wallerstein, 2015a, s.7

¹² Wallerstein, 1993, yazarı tanıtıcı sayfadan.(sayfa numarası belirtilmemiş)

¹³ Gulbenkian Komisyonu, *Sosyal Bilimleri Açın: Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Rapor*, Çev. Şirin Tekeli, Metis Yayınları: İstanbul 2008, s.7-8

¹⁴ Wallerstein, Immanuel, *Sosyal Bilimleri Düşünmemek*, Çev:Taylan Doğan, Avesta Yayınları, İstanbul 1999, 330

¹⁵ A.g.e., s. 343-344

¹⁶ Wallerstein, Immanuel, *The Essential Wallerstein*, The New Press, New York 2000, s.xi-xxii

¹⁷ Wallerstein, Immanuel, *Wallerstein, Immanuel; Dünya-Sistemleri Analizi: Bir Giriş*, çev.Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy, BGST Yayınları, İstanbul 2011, s.39-42

1.2. Dünya-Sistemleri Analizinin Epistemolojik Anlamı

Wallerstein Dünya-Sistemleri Analizi'ni şöyle tanımlamaktadır:

“Dünya-sistemleri analizi”, biz hepimiz için, 19. yüzyılın ortasındaki başlangıcında sosyal bilimsel araştırmanın içinde yapılandığı biçimlere karşı bir protestodur. Bu araştırma biçimi genellikle sorgulanmayan apriori bir varsayımlar kümesine dönüştü. Dünya-sistemleri analizi, dünya çapında icra edilen bu sosyal bilimsel araştırmanın, en önemli ya da en ilgi çekici sorulardan birçoğunu açmak yerine kapatmak yönünde bir etki gösterdiğini iddia etmektedir.¹⁸

Wallerstein bu ifadeleriyle DSA perspektifinin epistemolojik koordinatları hakkında kritik ipuçları verdiği düşünülebilir. 19.asırda yerleşen ve günümüzde önemli ölçüde cari olan sosyal bilimsel araştırma programını soy kütüğü açısından incelemeye almak, yeni bir paradigmaya yol verebilecek kapasitedeki dönüşüm noktalarını tahlile girişmek, Dünya-Sistemleri Analizi'nin salt gelişim gerekçelerini açığa çıkarmakla kalmaz aynı zamanda bu analizin yöntemi, incelemeye alacağı birim(ler)i, toplumsal gerçekliği kavrama perspektifi gibi epistemolojik koordinatlarını da gerekçelendirebilir. Wallerstein'in sosyal bilimsel araştırmaya ilişkin işaret ettiği sorunsalın kökenleri ve böylelikle Dünya-Sistemleri Analizi'ni haklılaştıran “epistemolojik temel” yapılandırılan şu soru aracılığıyla izlenebilir: Sosyal bilimsel araştırmada doğa bilimleri temelli yöntem eğiliminin toplumsal gerçekliğin ele alınış biçimine etkileri ve bu ele alınış biçiminin sonuçları[sorunları] nelerdir?

Wallerstein, newton mekaniğinin sosyal bilimlerin gelişimine etkisini Randall'dan yaptığı şu alıntıyla vurgulamaktadır:

18. yüzyılın başlıca iki fikri, Doğa ve Akıl....anlamlarını doğa bilimlerinde kazandılar ve insana aktararak, bir sosyal fiziğin keşfedilmesi çabasına yol açtılar....Herşey de yeni icad edilmiş sosyal bilimler fizik bilimlerine asimile edildiler.... Newtoncu doğa sisteminde, bilimsel yönteminde ve bilimsel ideallerinde ifade edildiği biçimiyle dünyanın rasyonel düzeni ... zihnin, toplumun, ekonomik ilişkilerin, yönetimin, ahlakın ve uluslararası ilişkilerin rasyonel bir bilimini içine alan kapsayıcı insan doğası bilimine [uygulandılar]¹⁹

¹⁸ Wallerstein, 1999, s.330

¹⁹ A.g.e., s.47-48

İşaret edilen bu öykünmenin boyutu sosyal bilimsel araştırma kanadındaki disiplinlerin yapısı düşünüldüğünde daha iyi kavranabilir. Disiplinler; Wallerstein'in deyişiyle; '*entelektüel emeğin kabul gören işbölümü*'²⁰; bir ucunu deneysel bir yöntemle genel yasalar ve ilkeler keşfetme anlamında nomotetik bir karaktere sahip olan doğa bilimleri [fizik], diğer ucunu ise her olayı/olguyu kendi tekilliği içerisinde ele alan idiografik karakterli bilgi yapılarının [tarih, edebiyat, antropoloji vb.] oluşturduğu bir spektrumda, kendisinde ağır basan yönelime göre iki uçtan birine daha yakın olarak konumlanmaktadır²¹.

Horkheimer'in "bütün kültür dallarını montaj hattı üzerindeki üretim ya da rasyonelleştirilmiş büro modeline uydurmaya çalışan modern endüstriyelizmin düşünce alanındaki karşılığı" bir *pragmatizm*²² olarak betimlediği bu spektrum, Habermas'da mekanikçi görüş temelinde iş süreçlerine benzer şekilde olguları kavramak üzere örgütlenmiş bir *manifaktür*²³ olarak tanım bulmaktadır. İktisat-siyaset bilimi-sosyoloji, modernitenin üç farklı gerçeklik küresine karşılık gelen pazar-devlet-sivil toplumun kendilerine has işleyişlerini ampirik analiz ve tümevarımsal genellemeler yoluyla tespit edecek disiplinler olarak spektrumun nomotetik ucuna yakın bir noktada yerlerini aldı²⁴.

Nomotetik [evrenselleştirici] karakterli olan disiplinlerde fizikî fenomenlerin incelenmesiyle beşerî fenomenlerin analizi arasında metodolojik bir farklılık olmadığı varsayılmaktadır. Görünüşte var olan farklılıklar ise model alınan doğa bilimlerinin sahip olduğu kuramsal öncüllerinin ve pratik tekniklerinin taklidiyle aşılabilmektedir²⁵. Marjinalist ekolün kurucu metinlerinde, Wallerstein'in bu sözlerinin iktisat disiplini veçhesinde yansımalarını görebiliriz. Örneğin Walras, "önce geometri ve cebirin temel teoremlerini, ardından ortaya çıkan matematik ve mekaniğin teoremlerini, deneysel

²⁰ A.g.e., s.31

²¹ Wallerstein, Immanuel, The Essential Wallerstein, The New Press, New York 2000, s.162

²² Horkheimer, Max, Akıl Tutulması, Çev: Orhan Koçak, Metis Yayınevi, İstanbul 1998(4.basım), s.88

²³ Habermas, Jürgen, Sosyal Bilimlerin Mantığı Üzerine, Çeviren: Mustafa Tüzel, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1998 s.46

²⁴ Wallerstein, Immanuel, World-System Analysis: An Introduction; Duke University Press, Durham 2006, s.6

²⁵ Wallerstein, Immanuel, Yeni Bir Sosyal Bilim İçin, Çev:Ender Abadoğlu, Aram Yayıncılık, İstanbul 2003, s.61

verilere uygulamak için titizlikle göstererek, modern endüstrinin harikalarını elde ettik”²⁶. sözleriyle endüstri devriminin başarısında doğa bilimlerine ve temelindeki epistemolojik dönüşüme vurgu yaparak, iktisadî ve ictimai düzende muvaffakiyetlerin inkişafı için benzer bir “epistemolojik dönüşüm”ü iktisatta da gerekli görmekte, düşüncelerini “iktisatta da aynı prosedürü uygulayalım fizikî ve endüstri düzende sahip olduğumuz kontrole nihayetinde iktisadî ve içtimaî düzende de sahip oluruz”²⁷ şeklinde ifade etmektedir. Diğer bir marjinalist Menger, Avusturya İktisat Okulu’nun kurucu metni mesabesindeki “Grundsätze der Volkswirtschaftslehre” isimli eserinin mukaddimesinde okuyucuya yüklediği görevde: “Şimdi okuyucunun görevi, benimsediğim araştırma yönteminin hangi sonuçlara yol açtığını ve iktisadî yaşamda olguların, tıpkı doğa olayları gibi, belirli yasalara uygun şekilde gerçekleştiğini başarılı bir şekilde kanıtlayıp kanıtlamayacağını değerlendirmektir”²⁸. diyerek iktisatta izleyeceği metodun mahiyetini belirtmektedir. Akabinde iktisadî davranış yasalarının varlığından insan iradesinin özgürlüğünü öne sürerek kuşkulananlara, argümanlarının iktisadi kesin bir bilim statüsünün gerektirdiği temelden yoksun bırakacağını gerekçe göstererek itiraz eden²⁹ Menger, iktisadının doğa bilimlerine benzer biçimde kesin yasalar çıkarabilme yetisini haiz nomotetik karakterde olacağını şöyle ilan etmektedir:

İnsan iktisadi faaliyetinin karmaşık fenomenini, doğru gözleme tabi tutulabilecek en basit unsurlara indirgemeye, doğalarına karşılık gelen ölçüyü bu unsurlara uygulamaya ve sürekli olarak bu ölçüye bağlı kalmaya çalıştım....Doğa bilimlerinde evrensel kabul gören bu araştırma yöntemi, çok büyük sonuçlara yol açtı ve bu nedenle yanlışlıkla doğal-bilimsel yöntem olarak kavramsallaştırıldı. Gerçekte, deneysel bilginin tüm alanlarında ortak bir yöntemdir ve uygun şekilde deneysel yöntem olarak adlandırılmalıdır. Ayrım önemlidir, çünkü her araştırma yöntemi, uygulandığı bilgi alanının doğasından kendine özgü bir karakter kazanır³⁰.

²⁶ Walras, Leon; Elements d'economie politique pure, çeviren: William Jaffé, Geprge Allen and Unwin Ltd, London 1965. s.471

²⁷ A.g.e., s.471

²⁸ Menger, Carl, Grundsätze der Volkswirtschaftslehre, Çeviren(ler): James Dingwall&Bert F. Hoselitz, New York University Press, New York 1981 s.48

²⁹ A.g.e., s.48

³⁰ A.g.e., s.47

Benzer vurgulara Jevons'un *The Theory of Political Economy* eserinde de rastlamak mümkündür. Doğa bilimlerinin mekaniğin temel yasalarına dayandığı gibi iktisadın tüm dallarının da belirlenmiş genel prensiplerle çerçevelenmesi gerektiğini salık veren Jevons³¹, akabinde, eserini, sözünü ettiği genel prensiplerin tespiti için öz-çıkar ve faydanın 'mekaniğinin' izinin sürülmesine hasrettiğini ifade ederek; iktisat ve statığın bazı konuları arasında benzeşimler kurmaktadır. Örneğin, mübadele yasalarını denge yasalarına benzetilebileceğini; servet ve değerin mahiyetinin, enerjinin statik teoride gördüğü işleve benzer şekliyle haz ve acı üzerinden değerlendirilerek anlaşılabilirliğini ifade etmektedir³².

Bu yaklaşımlarda ortak olan, toplumsal gerçekliğin iktisadî yönünün analizinin yapılacağı iktisat disiplinine doğa bilimleri temelli metot tavsiyesidir: Doğa da olduğu gibi toplumsal evrenin iktisadî sahasında da birtakım düzenliliklere karşılık gelen yasalar vardır. Bunların tespiti, formülasyonu, teorize edilmesi iktisada düşecektir. Ancak doğa bilimleri temelli bu metodun, inceleme alanında toplumsal fenomenin olduğu bir disipline ihracının yaratacağı açmazlar vardır: zamanın simetrik kabulü, "yapısal" değişim ihtimalini ortadan kaldırır. Çünkü Newton mekaniği ile Aristotelesçi organizma doğa tasarımı yerini kendisini tekrar etmeye dayalı makine doğa tasarımına bırakmıştı.³³ Bu paradigmada, sistemler doğrusal olup denge noktasına dönme eğilimindedir. 'Fiziksel süreçler geri-dönüşlüdür.' Bu temel ilişkilerin asla değişmeyeceğini ve zamanın önemsiz olduğunu ima eder³⁴: "...çünkü kendisini tekrarlayan ve değişmeyen ilişkilere dayalı makine doğa anlayışı zamanın geçişini tarihsel olarak önemli kılmaz"³⁵:

Cisimler t_0 - t_1 süresi boyunca devinerek uzaysal konumları farklılaşır. Devinim cismin t_0 'da bulunduğu a noktasından t_1 'de bulunduğu b noktasına geçişten ibarettir. Newtoncu anlamda zamansal ve uzaysal nicelik denildiğinde anlaşılması gereken bundan fazlası değildir. Newtoncu sistemdeki gibi, kapalı bir sistemde tüm cisimlerin bu türden bir devinim gerçekleştirdikleri dikkate alındığında, sistemin tümü için de söz konusu tersinirlik geçerli hale gelir. Zaman ve mekân

³¹ Jevons, W.Stanley, *The Theory of Political Economy*, Macmillan and Company, London 1888 s.xvi

³² A.g.e., s.vii

³³ Öziş, Mustafa, "İktisat Teorisinde 'Zaman'", (Yayımlanmamış doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, İktisat Anabilim Dalı, Ankara 2010 s.34

³⁴ Wallerstein, 2003, 60

³⁵ Öziş, 2010 s.42

nicelikleri cismin belirteçleridir. Bu kavramsallaştırma zamanın geçişinin cismin üzerindeki etkisini önemsizleştirir. Dolayısıyla zaman cismin devinimi için tersinir olarak kabul edilir. İktisat literatürünün de aşına olduğu başka bir ifade ile cisim veridir, değişmez³⁶.

Öziş'in vurguladığı üzere, sistemde geçerli olduğu varsayılan tersinirlik niteliksel değişimleri dışlar, zamanın geçişinin niteliksel dönüşümlere yol açacak olması beklenmez. Bunun bir yansıması olarak, iktisadi düşüncede marjinalist ekol ile vurgusu artan Newtoncu metot ile kapitalizm veri kabul edilecek, Braudelci anlamda “yapı”sal dönüşümler ana-akım iktisadın kadrajına girmeyecek, böylelikle iktisadî analizin mevzuunu Walras ve sonrasında ekseriyetle metodolojik tartışmalar oluşturacağı³⁷ beklenmektedir.

Disiplinlerin nomotetik kanadının karşısındaki idiyografik uçta ise Wallerstein'in “uzay ve zamanda sonsuz küçük üzerinde yoğunlaşma” diye belirttiği eğilim hakimdi³⁸. Sözü edilen yoğunlaşmanın Braudel'in “olaylar tozdur!”³⁹ vurgusunun işaret ettiği gibi görüş açımızı daraltacakları mukadderdi⁴⁰. Braudel politik öğelerin yoğunluklu olduğu idiyografik uçtaki tarih yazımını kısa ömürlü gerçekliklerin ardında yatan uzun dönemli yapıları görmemizi engellediğini savundu⁴¹. Bu noktada sosyal bilimlerde bilimsel araştırmanın Newton mekaniği temelli nomotetik uç ile her bir olayı kendi tekilliği üzerinden değerlendiren idiyografik ucun dayandıkları yöntemin tartışmaya açılmasında etkisi olan iki “ayrı kanattaki” gelişmelere değinmek gerekmektedir.

Gelişmelerin olduğu bir kanat fizik bilimidir. “Fizik bilimindeki ‘zaman oku’ ve termodinamiğin ikinci yasası vasıtasıyla Newtoncu paradigma eleştiriye açılabilir.”⁴² Öziş bunu şöyle açıklığa kavuşturur:

³⁶ A.g.e., s.49

³⁷ Öziş.,2010, s.4

³⁸ Wallerstein,1999, s.313

³⁹ Bkz.Wallerstein(1999:266,201)

Braudel olayları tarihin uzun süreye yaygın önemi olmayacak olguları olarak görür. Wallerstein bunu şöyle ifade eder: “Olaylar tozdur, yalnızca kısa-ömürlü oldukları için değil, aynı zamanda bizim görmemizi engelledikleri için tozdur.”

⁴⁰ A.g.e., s.198

⁴¹Wallerstein, Immanuel, Wallerstein, Immanuel; Dünya-Sistemleri Analizi: Bir Giriş, çev.Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy, BGST Yayınları, İstanbul 2011, s.39

⁴² Öziş, s.58

Termodinamik Eddington'ın ifadesi ile "zaman'ın oku"nun (Eddington, 1929:68) bilimsel önemini ortaya çıkarmıştır. Termodinamik ile gündeme gelen "zaman'ın oku" kavramının taşıdığı en yalın anlamlardan biri, süreçlerdeki geri dönüşsüzlüktür. Newtoncu anlamıyla zamansal olmayan zamandaki tersinir bir devinimde "zaman'ın oku" ortaya çıkamaz.⁴³

Tersinmezliğin varlığı [zamanın geri çevrilemezliği] niteliksel dönüşümlerin varlığını çağırıştırır. Bu, değişimden yalıtılmış kapalı bir sistemde geçerli yasalılıklar arayan nomotetik eğilimli sosyal bilimsel disiplinler açısından çıkmaz oluşturmaktadır. Çünkü Newton mekaniği temelli kapalı sistem anlayışından farklı olarak zaman çizelgesinin t_0 anı t_1 anından niteliksel olarak farklıdır⁴⁴. Dolayısıyla zamanı dondurup evrensel yasalılıklar aramak gerçekçi değildir. Bu Braudel'in sosyologları betimlediği şu cümlesiyle daha belirgin kılınabilir: "ya zamanın üzerinde sürekli asılı duran an'a kaçarlar, ya da hiçbir tikel çağa ait olmayan tekrar tekrar ortaya çıkan olgulara kaçarlar"⁴⁵

Yine bu bağlamda, Wallerstein'in etkilendiği, denge dışı termodinamik üzerine çalışmalar yapan Ilya Prigogine'nin çalışmalarının sonuçlarına da değinmek gerekmektedir. 1977 yılında Nobel ödülünü enerjisini kaybeden yapılar üzerine çalışmasıyla alan Ilya Prigogine bu yapıların bir evrede belli bir ortalama değer etrafında deterministik işlerken, başka bir evrede sistemin bütün yapısının değişeceği bir dalgalanma sürecine girildiğini ve ilk evrenin başlangıçta tabi olunan şartlardan farklı şartlarla yeniden başlayacağını ileri sürmektedir. Prigogine, bu sistemlerin enerjisini koruyan sistemlerden[dengede olan sistemlerden] farklı olarak 'çok sayıda birimin etkileşimini içeren tutarlı bir davranış' gösterdiğini vurgulamaktadır. Ayrıca sistem bir dalgalanmaya girdiğinde önce mikro-yapıda bir değişim meydana gelecek, sistemdeki düzenleme mekanizmaları sözü edilen dalgalanmayı izale edecek yeterlilikte değilse değişim makro-yapıda da bir dönüşümü beraberinde getirecektir. Wallerstein'in de işaret ettiği gibi Prigogine'nin fizik için çizdiği bu çerçeve DSA perspektifinin bütünselci çerçevesiyle örtüşmektedir. Klasik fizikte her birimin geçirdiği dönüşümün sanki dış dünyadan yalıtılmış bir biçimde gerçekleştiği algısından kaynaklı olarak birimlerin

⁴³ A.g.e., s.63

⁴⁴ A.g.e., s.58

⁴⁵ Wallerstein, 1999, s.313

etkileşimlere nazaran önceliği bu yaklaşımda değişmekteydi. Birimlerin değişimi etkileşimlerden yalıtık olarak değerlendirilemezdi. Yine klasik fizikte zaman tersinir[geri-çevrilir] olarak kurgulanmıştı. Zaman dışsal bir süre olarak değerlendirilmekteydi. Bu yaklaşımda ise yapılara içsel olan bir zaman kabulü gündeme gelmekteydi⁴⁶.

Diğer kanattaki gelişmenin ise tarih yazımında yeni bir perspektifi temsil eden bir akımla ilintili olduğu söylenebilir. Wallerstein'in entelektüel olarak borçluluğunu ilan ettiği birinci kuşağında Lucien Febvre ve Marc Bloch'un yer aldığı Annales Okulu, Fransız tarih yazımının idiyografik ve ampirik yönelimine karşı gelişmiştir. Annales Okulu, tarih yazımının bütünsel olması gerektiğini öne sürmektedir, zira bu anlayışa göre toplumsal alandaki tarihsel gelişmenin analizi ancak bütünlüklü bir resmi aracılığıyla yapılabilmektedir. 1945 sonrasında etkisini arttıran Annales Okulu'nda Braudel öne çıkmaktadır. Braudel; olay hakimiyetinde yazılan tarihe bakışın görüşü bulanıklaştırdığını, çünkü bu tür tarih yazımının idiyografik eğilimli ve politik öğelerin yoğunluklu olduğu bir anlatım olduğundan kısa ömürlü gerçekliklerin ardında yatan uzun dönemli yapıların görülmesini engellediğini savunmuştur. Braudel buna karşılık zamanı aşan, ebedi hakikat peşinde olan nomotetik eğilimli sosyal bilimcileri de eleştirmiştir ve bu iki aşırı ucun görüş alanına girmeyen bir toplumsal zaman önermektedir⁴⁷.

İki kanattan ilerleyen bu değişimlerin sosyal bilimlerin epistemolojik kabulleri, analiz birimleri ve yöntemleri ile ilişkili önemli sonuçları olmuştur. Newtoncu fiziğin varsayımlarından kaynaklı olarak zamanın tersinirliğini mümkün kılan kapalı sistem anlayışı; birimlerin geçirdiği dönüşümün sistemden yalıtılması suretiyle birim-sistem etkileşiminin analiz dışı bırakılması gibi seçimlerin fizikteki gelişmelerle tartışmaya açılması toplumsal evrendeki niteliksel değişimlerin dinamik bir analizinin yolunu açmıştır.

Bilhassa Prigogine'nin enerjisini kaybeden sistemlerle ilgili çalışmasını yeniden hatırlanmalıdır. Sistemin başka bir evreye girdiğinde, bir ortalama değer etrafında determinist işlediği evreden farklı dinamiklerle işleyemeye başlayacağı vurgusu;

⁴⁶ Ag.e., s.49-53

⁴⁷ Wallerstein, 2011a, s.39

toplumsal gerçekliğe ilişkin zamanın dondurulduğu bir evrende bütün zamanları kapsayan yasalılıklar peşinde olan nomotetik sosyal bilimsel disiplinler için bir çıkmaz haline gelebilmektedir. Çünkü dönüşüm anında işleyen yasalar farklı olabilmektedir. Mikro ölçekteki değişimlerin sistem düzeyinde var olan mekanizmalarca izale edilemediğinde makro ölçekte dönüşümlere yol açacağı vurgusu; mikro ve makro yapıların dinamik bir incelemesini, bu yapılar arasındaki etkileşimi analizin konusu haline getirmektedir. Tarih yazımına ilişkin ikinci kanattan ilerleyen gelişmelerin sosyal bilimsel araştırma disiplinlerine ilişkin katkıları ise Braudel'in önerdiği zaman kategorileri üzerinden açıklık kazanmaktadır. Kısa, orta ve uzun dönem olarak tanımlanan üç toplumsal zaman sırasıyla; olayların tarihi, çevrimsel tarih ve “yapısal” tarihe karşılık gelmektedir. Bunlara ilaveten bir de çok-uzun dönem kategorisi vardır. Braudel, kısa dönem ile idiyografik eğilimli tarihin uğraşısına işaret ederken, çok uzun-dönem ile nomotetik yönelimli disiplinlerin zamanı aşan yasalılıklar arayışına gönderme yapmaktadır. Zamanın bu iki türü yanıltıcı olabilmektedir. Bu nedenle toplumsal gerçeklikteki niteliksel değişimleri incelemeyi mümkün kılacak tarihsel zaman önerilmektedir⁴⁸. Analizin mekânsal alanı ise bu zamanın karşılık geleceği yapı olarak kurgulanmakta, “dünya-ekonomi” kavramı üzerinden Braudel tarafından sistem düzeyine taşınmaktadır.

Bu iki kanadın, Wallerstein'i Dünya-Sistemler Analizi'ne ulaştıran kanalı açma işlevi gördüğü söylenebilmektedir. Bu, Wallerstein'in *ZamanUzay* kavramsallaştırması aracılığıyla izlenebilir. Wallerstein her biri toplumsal gerçekliği anlamada farklı “bilinç düzeyine” karşılık gelen farklı *ZamanUzaylar* tanımlamaktadır. Bunlardan ikisi nomotetik ve idiyografik yönelimli disiplinlerin episodik-jeopolitik ve ebedi uzayzaman şeklinde kavrayış biçimlerine karşılık gelmektedir.

Episodik jeopolitik ZamanUzay;

Zaman ve uzay itibariyle bitişik olanların, zaman ve uzay itibariyle hemen öncesindekilerle açıklanmasıdır; her bir vektör olabildiğince dar tutulur. Bu, olayların analizidir; ama bu olaylar tabii ki belirli bir anda belirli bir noktada gerçekleşirler. Dolayısıyla bir episodlar dizisi içinde episodik

⁴⁸ Wallerstein, 1999, s.194-198

olma, sonsuz olaylar dizisi içinde bir olay olma özelliğine sahiptirler. İçinde meydana geldikleri uzayın sözde tanımı itibarıyla jeopolitik olaylardır. Her episodik an bir diğerine eşdeğerdir; dolayısıyla olaya-aşkın hiçbir kalıp ayırdedilemez, çünkü varolamaz. Uzay son derece tekildir ve müstesnalık itibarıyla bir diğerine eşdeğerdir; dolayısıyla uzaya-aşkın hiçbir kalıp ayırdedilemez çünkü bunlar da varolamaz.⁴⁹

Tanımdan da anlaşılacağı gibi *episodik jeopolitik ZamanUzay*; sosyal bilimsel araştırmada idiyografik yönelimli disiplinlerin, incelemeye konu edindiği fenomenleri kavrayış biçimini yansıtmaktadır. Buna göre her olay kendi tekilliğiyle ele alınır ve kendisine en yakın olaylar kümesi ile izah edilir.

Wallerstein, *Ebedi ZamanUzay*ı ise şöyle tanımlamaktadır:

Ebedi ZamanUzayda yalnızca genellemeler vardır, çünkü insan davranışının yasaları, iddia edildiğine göre, zaman ve uzay üzerinde geçerlidir, yani zaman ve uzay içindeki varyasyonlarla ilişkisi yoktur. Fakat, her zaman ve uzay gerçekte farklı olduğundan, aksi takdirde özgül olamayacağından, ebedi ZamanUzayın varlığını iddia etmek episodik jeopolitik zamanın varlığını iddia etmekle tamamen uyumludur.⁵⁰

ZamanUzayın bu türü, sosyal bilimsel araştırmanın nomotetik karakterli disiplinlerinin yönelimidir. Bu kavrayışta, insan davranışının zaman ve uzayı aşan yasalılıklara tabi olduğu varsayılmakta, toplumsal gerçekliğin çözümlenmesi sözü edilen yasalılıkların tespitiyle mümkün olmaktadır⁵¹.

Wallerstein, toplumsal gerçekliği kavrayışı sosyal bilimsel araştırmanın nomotetik-idyografik yönelimli iki ucu arasına sıkıştıran ebedî-episodik ZamanUzay “bilinç düzeylerini”; ilaveten tanımlayacağı üç ayrı ZamanUzay kavramsallaştırmasıyla aşmayı denemiştir. Bu üç ayrı ZamanUzay kavramsallaştırmasıyla tarihsel sistemleri, tarihsel sistemlerin değişim anlarını, tarihsel sistemler içerisindeki periyodik evreleri saptayacak analiz araçları sağlanmış olmaktadır, bunlar: *Yapısal ZamanUzay*, *Dönüşümsel ZamanUzay*, *Döngüsel İdeolojik ZamanUzay*⁵².

Wallerstein *Yapısal ZamanUzay*’ı toplumsal gerçekliği incelemenin bir anahtarı olarak tanımlayarak, bu belirlendiğinde toplumsal süreklilik ve toplumsal değişimin

⁴⁹Wallerstein, 2003, s.37

⁵⁰ A.g.e., s.37

⁵¹ Wallerstein, 2003, s.41-44

⁵² A.g.e., s.45-49

inceleneyeceği analiz biriminin elde edilmiş olacağını ifade etmektedir. “Tüm sistemler gibi tarihsel sistemler de bir doğuşa, tarihsel yaşama ve nihayetinde bir sona (bir çöküş, bir dönüşüm) sahip olmaları itibarıyla organiklerdir. Tüm bunlar zaman ve uzay itibarıyla belirlenebilir”⁵³. Bu izahlardan anlaşılacağı üzere *yapısal-zaman uzay* uzun dönemli yapıların yani tarihsel sistemlerin incelenmesine denk düşmektedir.

Wallerstein *Dönüşümsel ZamanUzay* ile “yapı”nın değişim anına gönderme yapmaktadır. Bu ZamanUzay kavramsallaştırması bir tarihsel sistemden diğer bir tarihsel sisteme, bir toplumsal örgütlenme formundan başka bir örgütlenme biçimine geçiş anına karşılık gelmektedir. Bu “anlar” tarihsel sistemlerin sürekliliğini sağlayan mekanizmaların işlevsiz kaldığı, döngüsel ritmlerin üretilmediği bir kavşak noktasıdır. Bu “..yapının tabi olduğu kaostan yeni ama öngörülemez bir düzenin çıkacağı andır”⁵⁴.

Wallerstein, *Döngüsel ZamanUzay* ile tarihsel sistem içerisinde gerçekleşen orta vadedeki döngüsel kalıplara dikkat çekerek, 50-60 yıllık Kondratieff döngülerin örnekleyebileceği bu kalıpların analizi cari olan sistemde değişim yolunu açabilmek için neler yapılabileceğine yönelik soruşturmalara fırsat vermektedir. Döngüsel kalıpların bir tarihsel sistem bağlamında tekrarlandığını unutmamak önemlidir. Böylelikle toplumsal gerçekliği *Episodik ZamanUzay* ve *Ebedi ZamanUzay* ile kavramaya çalışmanın yol açacağı yanılsamaya düşülmemiş olunacaktır⁵⁵.

Yukarıda türleri tanımlanan ZamanUzay kavramsallaştırmasıyla Wallerstein’in toplumsal gerçekliği kavrama biçimi ve dolayısıyla DSA perspektifinin “epistemolojik koordinatları” netleşmiş olmaktadır. Analizin açısı *Yapısal ZamanUzay* aracılığıyla idiyografik-nomotetik uca karşılık gelen *episodik/ebedi ZamanUzay*ın imlediği sıkışmayı açacak şekilde geniş tutulmakta böylelikle inceleme birimi tarihsel/toplumsal sistemler olmaktadır. Tarihsel sistemler içerisindeki orta vadeli değişimler de *Döngüsel ZamanUzay* aracılığıyla değerlendirilmektedir. Newton mekaniği kaynaklı ‘kapalı evren’ anlayışının yapısal dönüşümü incelemeye imkan vermeyen analiz biçimi aşılarak bir tarihsel sistemden diğer bir tarihsel sisteme geçişin [çatallanma anı] incelenmesi *Dönüşümsel ZamanUzay* kavramı ile olanaklı hale gelmektedir.

⁵³ A.g.e., s.48

⁵⁴ A.g.e., s.49-50

⁵⁵ A.g.e., s.46-48

Epistemolojik koordinatları saptanan bu analiz çerçevesiyle:

- Tarihsel gerçeğin anlaşılmasında *Yapısal ZamanUzay* aracılığıyla incelemeye alınan birimler; imparatorluklar, şehir devletleri, ulus-devlet gibi politik birimleri *Zaman* ve *Uzayda* aşan *Tarihsel Sistemler*dir⁵⁶.
- Tarihsel sistemler bir tire(-) ile dünya'dan ayrılarak tanımlanacaktır: *Dünya-İmparatorluğu; Dünya-Ekonomileri; Kapitalist Dünya-Ekonomi* ⁵⁷

Bu analiz perspektifi; bir sonraki bölümlerde ayrıntıları verilecek olan, içerisinde yaşadığımız tarihsel sistem olan Kapitalist Dünya-Ekonomi'nin incelenmesinde [*Modern Dünya-Sistem Analizi*] yansımaları sisteme yaygın [sisteme tanımlı/bağımlı] olan unsurların analizin odağını oluşturmasında bulacaktır:

- İktisadi ilişkiler merkez-yarı periferi -periferi ekseninde incelenmektedir⁵⁸.
- Sistemdeki siyasal, iktisadi, kültürel alanların kontrolü sistemdeki hegemon güçler tarafından sağlanmaktadır.
- Sistemdeki sıkışmalar sistem ölçeğinde genişlemelerle aşılmaktadır: Sistemin dış alanındaki bölgeler periferileştirme yoluyla sisteme entegre olmaktadır.

1.3. Dünya-Sistemler Analizinde Analiz Birimleri

Dünya-Sistemleri Analizi perspektifi inceleme odağına tarihsel sistemleri almaktadır. Göreli özerk bir yapıya sahip olan bu sistemler tek bir işbölümü örüntüsüne

⁵⁶ Wallerstein, 2011a, s.40

⁵⁷ Bkz.Wallerstein(2011a, S.39-41)

Wallerstein'in tarihsel sistemleri tanımlaması ve kategorize etmesinde Polanyi ve Braudel'in etkileri görülebilir. Braudel'in 16.yy daki Akdeniz'i bir *dünya-ekonomi* olarak tanımladığına işaret ederek tarihsel sistemleri tanımlama biçiminde Braudel'in etkisini vurguluyor gibidir. Bu sistemlerin kategorizasyonunda ise Polanyi'den faydalanılmıştır. Polanyi'nin farklı ekonomik örgütlenme biçimlerinin şekillenmesinde rol verdiği *karşılıklık, yeniden dağıtım, değişim* ilkeleri; Wallerstein'de sırasıyla *mini-sistemler, dünya-imparatorluğu, dünya-ekonomilerine* denk düşer.

⁵⁸ Bkz.Wallerstein(2011a, s.40, 42)

Sistem düzeyindeki işbölümünün eksenel bir yapıda tanımlanmasında da Bağımlılık kuramcıları ve Prebisch'in etkileri vardır. Wallerstein bunu ilgili gönderme yapılan sayfalarda anlatır. Bağımlılık kuramcılarının çevre-merkez yönlü artı değer akışı vasıtasıyla “azgelişmişliği geliştiren” merkez-çevre ilişkisine Prebisch'in eksenel işbölümü vurgusu dahil edilip; *yarı-çevre* kavramsallaştırması da eklenerek sistem düzeyindeki işbölümü *merkez yarı-çevre çevre*[*çekirdek yarı periferi periferi*] eksenine oturtuldu.

sahip olup tekli/çoklu bir siyasal egemenlik ve tekli/çoklu bir kültürel çerçeveye sahip olup olmama kıstasları çerçevesinde kategorize edilmektedir. Wallerstein, içerisinde yaşadığımız tarihsel sistemi ise dünya-ekonominin 16.asırda ortaya çıkan özel bir türü olarak tanımlamaktadır⁵⁹.

1.3.1. Tarihsel Sistemler

Wallerstein, toplumsal dünyayı kavramak üzere teklif ettiği üç farklı kavramsal aracı tanımlamaya girişmezden evvel “...en azından bana, tarihsel olan her şeyin sistemik olduğu ve sistemik olan her şeyin tarihsel olduğu apaçık görünüyor.”⁶⁰ diyerek mevzu bahis araçların karşılık geldiği olgusal gerçekliklerin mahiyetinin başat öğelerini peşinen vurgulamış olmaktadır: *Tarihsel* ve *sistemik*. Bu vurgunun gerekçesi genelde tarihî anlatımını dayandırdığı paradigmal konumlanışında, özelde ise birkaç satır yukarıda alıntılanan ifadesinin bulunduğu makalede ifadeden önceki satırlarında izlenebilir: Sosyal bilimlerde tarihsel olanı vurgulayanların sistemik olanı, sistemik olanı vurgulayanların ise tarihsel olanı hafife aldığı görülmektedir. Toplumsal dünyayı keşif seferinde bunu bir yönü idiyografik diğer yönü nomotetik araştırma biçiminin karşıtlığına denk düşen bir methodenstreit çatallanması olarak işaretleyen⁶¹ Wallerstein “tarihsel sistemler” yönünde yoluna devam eder:

Bütün karmaşık olguların kendi kuralları, kendi kısıtları, kendi eğilimleri veya vektörleri, yani yapıları vardır. (Hayali yapılara karşıt olarak) her gerçek yapının, meydana gelişinden, yaşam tarihinden ve çevresinden kaynaklanan tikel özellikleri, dolayısıyla işleyiş tarzı açısından merkezi olan bir tarihi vardır. Yapı ne kadar karmaşık olursa, tarihi de o kadar önem kazanır. Sorun bunu metafizik bir doğruluk olarak öne sürmek değil, fakat bu doğruluğu her türlü gerçek karmaşık olguyu incelememiz de uygun bir biçimde kullanmaktır. Benim bunu ele alma biçimim, toplumsal dünyayı, üç tanımlayıcı karakteristiği olan, tarihsel sistemler olarak adlandırdığım çeşitli büyük-ölçekli ve uzun-süreli varlıkların birbirlerini izlemesi ve birlikte varolması olarak kavramaktır⁶².

⁵⁹ Wallerstein,1999, s.320-323

⁶⁰ A.g.e., s.320

⁶¹ A.g.e., s.319-320

⁶² A.g.e., s.320

Wallerstein, tarihsel bir sistemin; iktisadî, siyasî ve kültürel süreçler ağıncı bir arada tutulan bir bütünlük olduğunu varsaymaktadır. Tarihsel sisteme dahil olup olunmadığının ölçütünü ise şöyle belirlemektedir:

Eğer birşey verili bir tarihsel sistemin Y zamanında bir parçası olduğu düşünülen ya da olduğundan kuşkuylanılan bir alanda, X alanında meydana gelebiliyorsa ya da geliyorsa, ve sistemin geri kalanı gerçekte bu meydana gelişi önemsemiyorsa, o halde, X alanı ile bu sistem arasında bazı görülebilir toplumsal etkileşimler varmış gibi görünse bile, X alanı tarihsel sistemin dışındadır⁶³.

Zaman ve Uzay ile kayıtlı, kendilerinde içsel olan süreçlerle şekillenen, göreceli olarak özerk yapıya sahip bu sistemler Wallerstein tarafından **Mini-Sistemler** ve **Dünya-Sistemleri**'nin iki alt varyantına karşılık gelen **Dünya-İmparatorluğu** ve **Dünya-Ekonomiler** olmak üzere üçe ayrılmaktadır⁶⁴.

1.3.1.1. Mini Sistemler

Bunlar, kendi içerisinde bir işbölümü ve tek bir kültürel çerçeveye sahip olan birimlerdir. Bu sistemler oldukça ilkel ziraat, avcı ve toplayıcı toplumlarla var oldu ve bir imparatorluğa koruma için haraç ödeme başladığında iş bölümünde kendine yeterli olmaktan çıktı⁶⁵.

1.3.1.2. Dünya-Sistemler: Dünya-İmparatorluğu ve Dünya-Ekonomileri

Tek bir iş bölümü örüntüsüne ve çoklu bir kültürel yapıya sahip olan bu sistemler, kapladığı uzayda mevcut olan siyasal egemenliğin yekpare/çoklu oluşuna göre ikiye ayrılır. Tek bir siyasal çatıya sahip olan Dünya-İmparatorlukları, çoklu siyasal birimden müteşekkil dünya-ekonomileri ve çok fazla sayıda mini-sistemler MÖ. 10.000'lerden MS.1500'lere değin yerküre üzerinde birlikte bulundular. Sözü edilen zaman devresinde Dünya-İmparatorlukları diğer iki sisteme nazaran daha güçlü bir biçimde ve yakınlarında bulunan dünya-ekonomileri ve mini-sistemleri bünyelerine kattılar. Dünya-

⁶³ A.g.e., s.321

⁶⁴ A.g.e., s.320-322

⁶⁵ Wallerstein, Immanuel; The Capitalist World-Economy, University of Cambridge Press, New York 1979, s.5

İmparatorluklarının daralması sonucu oluşan “boşluklarda” ise yeni dünya-ekonomileri ve mini-sistemler belirdi⁶⁶.

1.3.1.3. Modern Dünya-Sistem

Wallerstein, takriben beş asırdır içerisinde yaşadığımızı ileri sürdüğü *modern-dünya sistemi* olgusunun kavramsal sınırlarını, ismini verdiği ve tarihsel bir panoramasını sunduğu dört ciltlik abidevî eserinin birinci cildinde, önceki tarihsel-toplumsal sistemlerle taşıdığı benzerlikler ve onlardan ayrıştığı farklılıklar düzleminde netleştirir: 15.asrın sonları ve 16.asrın başlarında Avrupa-dünya ekonomisi diyebileceğimiz bir yapı ortaya çıktı. Büyük bir imparatorluk kadar geniş ve onunla benzer özellikleri haiz olsa da bir imparatorluk değildir. İmparatorluklar, şehir devletleri, ulus-devletler gibi politik bir yapıdan ziyade ekonomik bir bütünlüktür. Bu yeni olgunun sınırları imparatorlukları, şehir devletlerini, yeni yeni ortaya çıkmakta olan ulus-devletleri kuşatacaktı. Bütün dünyayı kapsadığı için değil, hukukî olarak tanımlanmış herhangi bir siyasî birimden büyük olduğu için bu bir “dünya” sistemidir. Ve bu aynı zamanda bir dünya-ekonomidir. Çünkü bir ölçüde kültürel bağlarla ve nihayetinde göreceğimiz gibi siyasi düzenlemelerle ve hatta konfederal yapılarla güçlendirilmiş olsa da sistemin parçaları arasındaki temel bağlantı ekonomiktir⁶⁷.

Modern dünya-sistem *kapitalist bir dünya-ekonomidir*⁶⁸. Yani üretim biçimi kapitalist: 1)Sistem, doğrudan üreticiler(emek) tarafından yaratılan fazlalığa, mülk sahiplerinin “sermayeyi” kontrol edebilmeleri ya da artı-değere ilişkin haklarının yasal olarak garanti altında olmasından dolayı ya üretim noktasında ya da pazara en yakın yerde başkaları tarafından el konulduğu, sermaye/emek dolayımında şekillenen sosyal bir kodlama üzerinden işlemektedir⁶⁹. 2)İktisadî yapı sınırsız sermaye birikimi amacına

⁶⁶ Wallerstein, 1999, s.322-323

⁶⁷ Wallerstein, Immanuel; The Modern World-System I; University of California Press; California 2011, s.15

⁶⁸ Wallerstein, Immanuel; (1988). “Typology of Crises in the World-System”. *Review (Fernand Braudel Center)*, 1988, 11(4), 581-598. Retrieved March 4, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/40241112> s.584

⁶⁹ Wallerstein, Immanuel. (1984). “Patterns and Prospectives of the Capitalist World-Economy”. *Contemporary Marxism*, (9), 59-70. Retrieved March 4, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/29765801>, s.60-61

matuf faaliyet gösteren aktörlerin tahakkümündedir. Bu amaç dışında faaliyet gösteren iktisadî ajanlar oyun dışına itilmektedir⁷⁰. Bir başka deyişle sistem, sonsuz sermaye birikimine göre eyleyenlerin ödüllendirilmesini temin eden bir “değer yasasına” dayanır. Dünya-ekonomisinin kurumsal mekanizmalarının tasarımı “değer yasasına” sadakat/sadakatsizlik temelinde ödül/ceza öngörmektedir⁷¹.

Kapitalist dünya-ekonomi, üretim sürecinde gereken girdilerin zaman geçtikçe daha yoğun olarak kapital[sermaye/makine]den oluştuğu süregiden bir *mekanizasyon*; sosyal ilişkilerin gelenekler ve ‘statü’ler benzeri ictimâî belirlenimler yerine sözleşmeler etrafında kurulmasının yaygınlık kazanması anlamında *mukaveleleşme*⁷², toprağın geleneksel malikleriyle bağının kaybolması emeğin ise topraktan soyularak ‘özgürleştirilmesiyle’[proleterleşme] sözleşmenin konusu haline gelmeleri sürecini imleyen *metalaş(tır)ma*, farklı bölgelerindeki üretim süreçlerinin entegre ve bağımlı olması anlamında artan bir iş bölümünü tanımlayan *birbirine bağımlılık*, sermaye yoğunlaşma dereceleri ve bununla ilintili olarak ücret maliyetleri; emeğin türleri; devlet yapılarının türü ve kuvvet derecesinin çekirdek-periferi ekseninde farklılaşması manasındaki *polarizasyon* ile karakterizedir⁷³.

İşbölümü dünya-sistemi çapında şekillenir. Bu, çeşitli coğrafi alanların belirli üretken görevlere hasredildiği (o görevlerde ihtisaslaştığı) anlamına gelir. Bu “görevlerin” niteliği zamanla değişecek, ancak her bölgeye has farklı görevler eşit iktisadî kazançlarla ödüllendirilmeyecektir. Dolayısıyla, dünya-ekonomide tamamlayıcılık eşitsizlikle el ele yürür. Bu nedenle dünya-sistemi, bir “tabakalaşma” sistemi olarak tasavvur edebileceğimiz, üretici görevlerin dağılımına göre farklılaştırılmış bir yapıdır⁷⁴.

⁷⁰ A.g.e., s.60

⁷¹ Wallerstein, 1988, s.584

⁷² Prof.Mazhar Nedim Göknil’in “Hukuk Fakültesinde Bir Giriş Dersi”ni hatırlatarak beni *contractualization* kavramı yerine “sözleşmeselleşme” gibi ucube bir çeviriyi kullanma hatasına düşmekten alıkoyan sevgili meslektaşım Dr. Ahmet Koçak’a teşekkür etmeliyim.

⁷³ Hopkins, T. K., & Wallerstein, I. (2016). Cyclical rhythms and secular trends of the capitalist world-economy. *Review (Fernand Braudel Center)*, 39(1/4), 153-170. s.153-154

⁷⁴ Hopkins, Terence, & Wallerstein, Immanuel. (2016). Patterns of Development of the Modern World-System. *Review (Fernand Braudel Center)*, 39(1/4), 83-128. doi:10.2307/26918185 s.103

Kapitalist dünya-ekonominin aksenel işbölümü; üretimi, çekirdek-periferi çerçevesinde bölüştürür. Merkez [çekirdek]; üretim süreçlerinde kısmî-tekeller rol oynadığından yüksek kârlılık seviyesine sahiptir. Çevresel süreçler ise rekabetçi yapıda olduğundan mübadele tahakkuk ettiğinde periferiden merkez yönüne sürekli bir artı-değer akışı gerçekleşir. Bu “eşitsiz bir değişimdir”⁷⁵.

Devlet aygıtları, tekeller yaratmak veya yok etmek, daha pahalı üretken faaliyetleri sübvans etmek veya kılmak, üretilen malları yok etmek veya korumak suretiyle dünya pazar mekanizmasının doğal akışına “müdahale ederek” iktisadî vazifelerin dağılımını/değişimini etkiler⁷⁶. Devletler genellikle sınırları içinde birden fazla türde ekonomik bölge içerir. Yine de devletlerin siyasi yapılarının baskın bölgelerin ihtiyaçları tarafından belirlenme eğiliminde olması anlamında, devletleri öncelikle çekirdek, yarı-çevresel veya çevresel olarak nitelendirebiliriz.⁷⁷ Devletlerin gücü de bu sınıflandırmayla ilişkilidir⁷⁸.

1.3.1.3.1. Hegemonya

Modern dünya-sistem hegemonya ve güç dengeleri arasındaki salınımlarla dokunmuş bir örüntüye sahiptir. Devletler arası sistemde güçlü devletlerden önemli ölçüde daha güçlü bir devletin varlığı bir hegemonyaya işaret ederken, (birbirine yakın güçte) güçlü devletlerden “açık ara farkta güçlü” bir devletin olmaması ise güç dengesinin mevcudiyetini imâ eder⁷⁹. Dört kritik an tanımlayan Wallerstein salınımlarının anahatlarını şöyle çizmektedir:

Kendisine meydan okunamayan hegemonik bir güç olduğunda öyküye başlanırsa ilk an hemen bundan sonraki dönemde vuku bulur. Bu hegemonik gücün yavaşça gerilemesinin anıdır ve bu sırada iki güç haleflik için rakip olarak ortaya çıkar. Bundan sonraki an gerilemenin kesin hale

⁷⁵ Wallerstein, Immanuel; World-System Analysis: An Introduction; Duke University Press, Durham 2006, s.28

⁷⁶ Hopkins, Wallerstein; 2016, s.106

⁷⁷ A.g.e., s.105

⁷⁸ A.g.e., s.106

⁷⁹ Wallerstein, Immanuel; Modern Dünya Sistemi -2; Çev: Latif Boyacı; Yarın Yayınları; İstanbul 2015(5.Baskı), ss.47 ,s.22-23

geldiği andır. Bu ikinci anı dünya sisteminde “bir güç dengesinin” var olduğu bir an olarak düşünebiliriz. Bu an sırasında, hegemonya için mücadele eden iki rakip jeopolitik avantajı ve dünya ekonomisinin avantajını güvenceye almak için mücadele eder. Üçüncü an mücadelenin çok şiddetli hale geldiği ve düzenin bozulduğu ve hegemonya için mücadele edenler arasında “otuz yıl savaşlarının” çıktığı andır. Dördüncü an ise, rakiplerden birinin kesin olarak kazandığı ve dolayısıyla -tabii ki gerileme başlayana kadar- gerçek bir hegemonya kurabildiği bir zamandır⁸⁰.

Hegemonik güç, bir yandan kendi olası iktisadî kazanımlarını güvence altına almak için müttefiklerinin ekonomik olarak güçlenmesine engel olurken diğer yandan da pazarlardan düşmanı uzak tutmada kendisine yardım edecek kadar güçlü müttefiklere sahip olmaya çalışır. Bu paradoks müttefiklerin iktisaden güçlenmelerini sağlayacak, hegemon güç ise diğer güçlü devletlere nazaran üretim üstünlüğünü zamanla kaybedecektir⁸¹. İktisaden zayıflayan hegemonik güç siyasi-ideolojik oyunlar kurmaya başlayacak, kurmuş olduğu dünya düzeninin idamesi için askeri yatırımları arttıracaktır. Sermayenin askerî harcamaların finansmanında kullanılması iktisadî yatırımları olumsuz etkileyecektir.⁸² Gerçek hegemonya döneminde diğer devletlerin nezdinde güçlülüğüne dair algı kesin olduğundan askerî gücü nadiren kullanan hegemon devlet gerileme döneminde ona daha sık başvurur. Askerî gücün sık kullanımı ise caydırıcılığı azaltacak, hegemonik güce askerî olarak meydan okunabildiği algısını ihsas edecektir⁸³.

Gerileme sürecinde hegemon güç yine en güçlü devlettir ve uzun bir süre siyasî ve iktisadî bakımdan gücünü korur. Ancak bu süreçte hegemonik niteliğini yitirmiştir ve bu yüzden hegemonyanın avantajlarından yararlanma kabiliyetinden mahrumdur. Gerileyen hegemonik güç önce üretim ardından ticari en nihayetinde ise finansal avantajlarını kaybeder. Gerileme sürecinde hegemonya pelerini için *rakip iki güçlü devlet*⁸⁴ sahnededir. Gerilemenin kesin hale gelmesiyle dünya-sisteminde devletlerarası ilişkilerin güç dengesi siyasasıyla dokunacağı bir döneme giriş yapılmış olacaktır⁸⁵.

⁸⁰ A.g.e., s.23

⁸¹ A.g.e., s.24

⁸² A.g.e., s.2

⁸³ A.g.e., s.25

⁸⁴ Bkz.Wallerstein(2015b:25)İçerisinde bulunduğumuz çağa kadar hegemonya talibi iki rakipten taliplisi devletin biri diğeri ise deniz devletiydi. Yaşadığımız dönemde ise bu ikili deniz ve hava devletidir.

⁸⁵ A.g.e., s.23-25

Rakip iki güçten kara merkezli olanı, dünya ekonomisini dünya imparatorluğuna dönüştürmeye çalışacaktır. Buna mukabil deniz(hava) merkezli güç emperyal bir yönelim peşinde olmayacak hegemonik bir güç olmayı hedefleyecektir. Bunu gerçekleştirmek için deniz(hava) merkezli güçler hegemonik gücü gerileyen devletle ittifak kuracaktır^{86,87}.

Güç dengesi rakip iki güç için kabul edilemez hale geldiği an dünya sistemi bir *dünya savaşı*⁸⁸ ile karşı karşıya kalacak ve rakip güçlerden biri savaştan muzaffer çıkarak yeni hegemonik güç olacaktır⁸⁹.

Yeni hegemonik güç asgari bir fiziksel yıkımla savaşı atlattığından savaş sonrasında devasa bir iktisadî avantaja sahip olacaktır. Dönemin kâr marjı yüksek ürünlerini sadece periferideki üreticilerden değil geçmişteki ve gelecekteki merkez bölgelerindeki üreticilerden daha verimli bir biçimde üretebilecektir⁹⁰.

Dünya savaşının sonunda döngü gerçek hegemonya evresiyle kendini tekrar etmeye başlayacak; kargaşa, kaos ve siyasal belirsizliklerden yorulan dünyada yeni hegemonik gücün sunduğu dünya vizyonu⁹¹ *weltanschauung* [dünya-görüşü] olarak belirecektir.

⁸⁶ A.g.e., s.25

⁸⁷ Bkz.Wallerstein(2015b:23-24)

Napolyon'un Avrupa'nın tümünü, Hitler'in ise tüm dünyayı hakimiyetleri altına almaya girişmesi rakip güçlerden kara merkezli olanın emperyal eğilimini izhar eder. Hollanda'nın hegemonik gücünün gerilemesiyle İngiltere ve Fransa rakip güçler olarak belirdi. Bir deniz gücü olan İngiltere gerileyişte olan Hollanda ile ittifak yaptı ve Fransa'nın emperyal yönelişi yerine hegemonik güç olma yolunda ilerledi, Hollanda hegemonyasının yerini aldı. Aynı motif, dünya sistemindeki bir sonraki hegemonyanın geçirdiği süreçleri de şekillendirdi. İngiliz hegemonyasının gerileyişiyle ortaya çıkan rakip iki güç Almanya ve ABD'dir. Rakip iki güçten kara merkezli olan emperyal bir hedef peşinde koşarken, hava merkezli güç ABD, İngiltere'den devraldığı hegemonya tacını giydi.

⁸⁸ Bkz.Wallerstein(2015b:27)

Hegemonya tahtının devir tesliminin gerçekleştiği üç "dünya savaşı"nda da ortak yönler vardır. Herbiri dünyanın en müreffeh bölgelerinin ekserisini kapsıyordu. Bu üç savaşta fiziksel çevre ve nüfus için büyük yıkımlara sebebiyet verdi. Her üç dünya savaşı da ideolojik bakımdan belirsizdi. Hollandalılar Katoliklerle ittifak ederken, Büyük Britanya Avrupa'nın otokratik güçleriyle ittifak etmişti. Yine Birleşik Devletlerin müttefiki Sovyetler Birliği'ydi. Üç dünya savaşının da akabinde yeni hegemonik güç, güçlü bir kara ordusu tesis etti.

⁸⁹ Bkz.Wallerstein(2015b:27)

1618-1648 Otuz yıl savaşlarından Birleşik Eyaletler hegemonik güç olarak çıktı. 1792-1815 Napolyon Savaşları'ndan Birleşik Krallık, 1914-1945 dönemindeki savaşlardan ise ABD hegemonik güç olarak çıktı.

⁹⁰ A.g.e., s.27

⁹¹ Bkz.Wallerstein(2015b:28)

Hollandalıların sunduğu dünya vizyonunu dini hoşgörü, Westphelia ile ulusal egemenliğe saygı, özgür deniz kavramları üzerinde yükseliyordu. İngilizler'in ki anayasal bir parlamentoya dayalı liberal devlet düzeni, tehlikeli sınıfların siyasal katılımının sağlanması, altın standardı ve köleliğin nihayete erdirilmesini

Sözü edilen vizyon hegemonik gücün meşruiyet devşirdiği bir kaynak ve dünya düzeninin idamesini sağlamada bir aparat vazifesini görecek, siyasî/iktisadî olanı belirlemenin ötesine taşıp bilgi yapılarını [paradigma] belirleme kabiliyetine de sahip olacaktır.⁹² Wallerstein’in deyişiyle “kültürel alanın bu kontrolü, finansal alanın kontrolüyle birlikte, hegemonik avantajın son siperidir”⁹³.

içeriyordu. Amerika Birleşik Devletler ise çok partili seçim sistemi, insan hakları, (ılımlı) dekolonizasyon ve serbest sermaye hareketini salık veriyordu.

⁹² A.g.e., s.28

⁹³ A.g.e., s.29

2. MODERN DÜNYA-SİSTEMİN TARİHİ

Bu bölüm; Wallerstein'in, *modern dünya-sistemi* incelemeye aldığı Modern Dünya-Sistem serisinin ilk üç cildinden bölümün başlıklarıyla ilgili kısımlarının geniş bir özetini sunar. Kapitalist dünya-ekonominin sistem genelindeki işbölümü çekirdek-yarı periferi-periferi ekseninde şekillenmiştir. Sözü edilen bu "eksenel işbölümü" emeğin kontrol biçiminin dünya ekonominin farklı katmanlarına göre farklılaşmasıyla teşekkül etti. İlk alt bölümde bu işbölümünün "uzun 16.asırdaki" kökenleri aktarıldı.

Kapitalist Dünya-Ekonomi doğuşundan bu yana üç hegemon güce sahne oldu: *Hollanda, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri*. İkinci alt bölüm Hollanda ve İngiltere'nin hegemonya serüvenlerine ayrıldı. Hollanda ve İngiltere'nin hegemonik güç olma öyküleri; *Modern Dünya-Sistemi* serisinin üç cildinin farklı bölümleri altında verilen farklı tarihsel evreler ve verilerin birleştirilmesiyle Hollanda ve İngiltere başlıkları altında özetlendi.

Üçüncü alt bölümde Kapitalist-Dünya Ekonominin genişleme evreleri izlendi. 16.asırda Wallerstein'in "dış alan" da bulunduğunu; 1750-1850 arasında dünya-ekonomiye katılımının gerçekleştiğini öne sürdüğü Hindistan'ın alt bölümü, Osmanlı İmparatorluğu, Rus İmparatorluğu ve Batı Afrika'nın dış alan-periferi yolundaki katılım süreçleri ele alındı.

2.1. Modern Dünya-Sistemde İşbölümü

Kapitalist dünya-ekonominin eksenel işbölümü; üretimi, çekirdek-periferi çerçevesinde bölüştürür. İşbölümünün dünya-sistemine yaygın biçimde şekillendiğinden bahsediliyorsa, bu onu oluşturan çeşitli coğrafi alanların belirli üretken görevlere hasredildiği [o görevlerde ihtisaslaşıldığı] anlamına gelir. Bu "görevlerin" niteliği zamanla değişir, ancak her bölgeye has görevlerin aynı iktisadî kazanımlarla ödüllendirilmediği gerçeği hiç değişmez. Dünya-ekonomide tamamlayıcılık eşitsizlikle birlikte gider. Bu nedenle dünya sistemi, sınırlı bir benzetme ile bir "tabakalaşma" sistemi

olarak tasavvur edebileceğimiz, üretici görevlerin dağılımına göre farklılaştırılmış bir yapıdadır⁹⁴.

Aşağıda, Wallerstein'in sorduğu “Peki, dünya-ekonomisinde aynı zaman diliminde, niçin emek farklı biçimlerde [farklı iş-gücü kontrol yöntemleri formunda] organizesi oldu?”⁹⁵ sorusuna yine Wallerstein’de “tarihsel bir cevap”⁹⁶ arandı.

2.1.1. İşbölümünün Tarihî Kökenleri: ‘Avrupa’da Yeni İş Bölümü’

Wallerstein, *kapitalist dünya-ekonomi* ile 16.asırda şekillenen “yeni iş bölümü” nün çözümlemesini şu olgular etrafına örer:

- 1) 16.asırda Avrupa dünya-ekonomisindeki *uzun vadeli enflasyon* [“fiyat devrimi”]
- 2) Zirai üretimde periferi-yarı periferi-çekirdek ekseninde değişen farklı iş gücü kontrol yöntemlerinin belirmesi

16.asırdaki uzun vadeli enflasyon olgusu, ücretlerde bu oranda artış olmayınca[reel ücret gerileyince] bir yandan kapital birikim mekanizması olarak işleyen zorunlu tasarruf diğer yandan dünya-ekonominin periferi ve yarı-periferisinin çekirdeğine değer aktarımı işlevi gördü. Oranlar ülkeden ülkeye farklılık göstermiş olsa da dünya-ekonomisinin ürettiği hasılanın işçilere aktarımında keskin bir düşüş yaşandı⁹⁷.

⁹⁴ Hopkins, Terence, & Wallerstein, Immanuel. (2016). Patterns of Development of the Modern World-System. *Review (Fernand Braudel Center)*, 39(1/4), 83-128. doi:10.2307/26918185, s.103

⁹⁵ Wallerstein, Immanuel; *The Modern World-System I*; University of California Press; California 2011, s.87

⁹⁶ Bkz.Wallerstein(Wallerstein, Immanuel; *The Modern World-System I*; University of California Press; California 2011, s.87-107

Sözü edilen “tarihsel cevap” 1450-1640 arasındaki zaman aralığından, “uzun 16.yy” dan verildi. Bu dönemde *kapitalist dünya-ekonominin* çekirdeğinde İngiltere, Hollanda ve bir ölçüde Kuzey Fransa bulunurken; periferi katmanında Doğu Avrupa, Latin Amerika, yarı-periferi katmanında ise Güney Fransa ve Kuzey İtalya yer buldu.

⁹⁷ Wallerstein, 2015a, s.122-127

Modern sınıf sisteminin kökleri 16.asra⁹⁸ kadar ulaşır^{99,100}.16.asırda Avrupa-dünya ekonomisinin muhtelif bölgelerindeki ziraî üretimde, bölgelerin yapısal farklılığına uygun düşen muhtelif iş gücü kontrol biçimlerinin yaygın olduğu görülür. Bölgelerin yapısal farklılıkları ise nüfus yapısı, üretilecek ürünler, üretimin yapılacağı yerin dünya-ekonomisindeki ticari, iktisadî ve coğrafi konumu vb. faktörler vasıtasıyla teşekkül eder¹⁰¹.

Wallerstein; görece ileri beceri gerektirmeyen üretim ve hizmetlerde köleliğin kullanımın iktisaden makul olduğunu, dolayısıyla; hasadında, kullanılan işgücünün becerisinden ziyade yoğunluğunun önemli olduğu şeker ve pamuk gibi ürünlerin istihsalinde köleliğin iktisadî rasyonallite açısından uygun bir işgücü kontrol formu olduğunu savlar. Bu bağlamda, Akdeniz Adaları’ndan başlayarak Atlantik Adaları’na oradan da Brezilya ve Karayip Adaları’na ulaşan şeker üretimi kölelik vasıtasıyla sağlandı¹⁰².

Köleliğin kullanıldığı alanların gerektirdiğine kıyasen kullanılan iş gücünde daha fazla beceri isteyen üretim alanlarında ise farklı yöntemlere başvuruldu. Doğu Avrupa’da *ikinci serflik*¹⁰³(nakit-mahsul işçiliği) ve Latin Amerika’da *encomienda* olarak beliren bu

⁹⁸ Bkz.Wallerstein (2015a:106).

Wallerstein, Braudel’in izinden giderek tarihî asırları; tarihî yüklerden arındırılmış, salt bir “kronoloji cetveli” işlevi gören kronolojik asırlar bölümlemesinden ayırır ve “tarihî 16.asrı”, 1450 senesinde başlatıp 1640 senesinde nihayete erdirir.

⁹⁹ Wallerstein, Immanuel; Modern Dünya Sistemi -1; Çev: Latif Boyacı; Yarın Yayınları; İstanbul 2015(7.Baskı), ss.47

¹⁰⁰ Bkz.Wallerstein (2015a:106-107)

Bu devir, içerisinde bir Avrupa-dünya ekonomisinin inşa edildiği evrenin zamansal koordinatlarına karşılık geliyor.¹⁰⁰ Peki ya mekânsal koordinatlar? Kuzeybatı Avrupa, İber Yarımadası, Orta Avrupa, Baltık Bölgesi; Amerika kıtasından, İspanyol ve Portekizlilerin Yeni İspanya, Antil Adaları, Terra Ferma, Brezilya ve Şili’de müstemlekesi mevkiinde bulundurduğu kısımları; Atlantik adaları ve Afrika kıtasındaki bazı bölgeler Avrupa dünya-ekonomisinin mekânsal koordinatlarına denk düşüyor. Osmanlı İmparatorluğu, Uzak Doğu ve Rusya ise bu alana dahil değildir.

¹⁰¹ A.g.e., s.131-132

¹⁰² A.g.e., s.132-134

¹⁰³ Bkz.Wallerstein(Wallerstein, Immanuel; The Modern World-System I; University of California Press; California 2011, s.91)

Wallerstein’in bu kavramla Ortaçağ Avrupası feodalizmi ile 16.asırda Doğu Avrupa ve Latin Amerika “feodalizmleri” arasındaki farka vurgu yapmaktadır. Ortaçağda toprak sahibi(senyör) yerel bir ekonomi için üretmekte ve kuvveti merkezi otoritenin zayıflığından kaynaklanmaktayken, 16.asırda üretim kapitalist dünya-ekonomi için yapılmakta, güç ise merkezi otoritenin kuvvetinden kaynaklanmaktadır. İlkinde sömürenin baskısı, savaş masrafları ve malikanesini optimal ölçüde lüksle donatma güdüsüyle

yöntemler işgücünü kontrolde daha gevşek bir yapıya sahipti. Nakit mahsul işçiliği, köylülerin, kanuni mecburiyetler marifetiyle zamanlarının belirli bir kısmını dünya pazarında satılacak ürünlerin geniş bir arazide üretimine tahsisini gerektiren bir iş gücü kontrol sistemiydi. Devlet tarafından tayin edilen bu araziler ferdin mülkiyetine bırakılmakla beraber her zaman miras bırakılabilme özelliği taşımazdı. İş gücü kontrol biçimlerinin bu nevî 16.asır da Avrupa Dünya-ekonomisinin periferisini oluşturan bölgelerde ziraî üretimde yaygındı. Latin Amerika'da ortaya çıkan encomienda madenler, sığır yetiştirme meraları için işgücü temininde önem taşıyordu¹⁰⁴. Bu formda yerli gruplar resmi imtiyaz sahibi İspanyol kolonicilerin idaresine verilir; encomenderos olarak isimlendirilen bu tasarruf sahipleri maiyetlerinde bulunan yerlilerden haraç ve vergi toplama yetkisine sahip olurdu. Lakin yerliler encomenderosların mülkü olmadıklarından hür addedilirlerdi¹⁰⁵.

16.asırda ana hatlarıyla tezahür eden dünya-ekonomisinin çekirdeğine aktarılan artı-değer, periferi bölgelerinde mevcut olan iki ana iktisadi faaliyet vasıtasıyla sağlandı: Altın ve gümüş edinimine yönelik madencilik işlemleri Latin Amerika'da, belli gıda maddelerinin üretimine yönelik tarım ise çoğunlukla Doğu Avrupa'da icra ediliyordu. Bundan beklenebilecek bir sonuç olarak, periferi çekirdeğe sadece sermaye aktarmakla kalmadı, merkezdeki mesleki dağılım yelpazesini de önemli ölçüde genişletti. Bu merkez bölgelerdeki işgücünün uzmanlaşmasının önünü açtı. Yine 16.asırda koyun besiciliğindeki artış İngiltere ve İspanya bölgelerinde büyük arazi kapatmalarına yol açtı bu da küçük ölçekli bir toprak sahibi sınıfının doğuşunu sağladı. Arazi kapatmalarında artış merkezin kırsal bölgelerinde el sanatlarındaki gelişimi de temin etti¹⁰⁶.

Merkezde ziraî üretimdeki işgücünün çevre ve yarı çevrede husule gelen iş gücü kontrol biçimlerinden farklı bir karakteristiği vardı. Doğu Avrupa'dan farklı olarak Batı Avrupa'da işgücü kontrol biçiminin özgür bir emek formunda belirmesinin dayandığı iktisadi gerekçeler nelerdi?: 13.asrın sonuna doğru gelindiğinde Batı Avrupa'da ziraî

limitlenmişken, ikincisinde sömürenin baskılarına limitler pazarın arz-talep dengeleriyle saptandı. İşte 16.asrın Doğu Avrupası'nda; Ortaçağ Avrupası'ndan farklı iktisadî/ictimai koşullar çerçevesinde gelişen bu serfliği Wallerstein ikinci serflik=nakit mahsul işçiliği olarak tanımlar.

¹⁰⁴ A.g.e., s.135-138

¹⁰⁵ Gibson, Charles; The Aztecs Under Spanish Rule, Stanford Univ. Press, California 1964, s.58

¹⁰⁶ A.g.e., s.148-161

üretimde yoğunluk göze çarparken Doğu Avrupa da büyük araziler boş kalıyordu. Üretime yeni açılan topraklarda nakit mahsul işçiliğini kurumsallaştırmak daha kolaydı. Batı Avrupa’da ki yoğun ziraî üretime bölgenin demografik özellikleri imkan verdi ve toprak sahibinin üretimde ihtiyacını karşılayacak hacimde bir işgücünün var olduğuna dair emareler ücretli(özgür) bir emek formunu mümkün kıldı. Doğu Avrupa ve Latin Amerika’da ise kâr sağlayacak bir mikyasta işlenecek toprağa nisbetle işgücü yetmezliği vardı ve özgür(ücretli) bir emek formunun belir(len)mesi iktisadî akla aykırıydı. Feodal yükümlülüklerin para kirasına dönüşümü olgusu da ücretli işçilik formuyla ilintilidir. Ortaçağ sonlarında İngiltere ve Fransa’da gözlenen bu olgu dünya-ekonomisinde oynanacak rolün [benimsenecek işgücü kontrol formunun] “saptanması” açısından önemli bir değişkendi¹⁰⁷.

Dünya-ekonomisinin yarı-periferi bölgelerindeki baskın işgücü kontrol biçimi ise “ortakçı-çiftçilik” olarak belirdi. Yarı çevre bölgeleri Güney Fransa ve Kuzey İtalya da toprak sahibi sınıflar periferi ile merkezin iş gücü kontrol yöntemleri arasında bir çözüm olarak bu formu kullandılar¹⁰⁸.

Dünya-ekonomideki bu işbölümü farklılaşmasının temeli; 14 ve 15.asırlarda gerçekleşen (iktisadî) gerilemenin Avrupa’nın doğu ile batısında farklı yansımalar bulmuş olmasında aranabilir: Batıda feodal sistem krize girdi, doğuda “ikinci serflik” e gebe yeni bir toprak sahibi sınıfın yolu açıldı. Aynı iktisadî fenomene karşı gösterilen reaksiyondaki bu farklılaşma Wallerstein’de, bu iki bölgenin tek bir sistemin(kapitalist dünya-ekonomi) birbirini tamamlayan parçaları haline gelmiş olmasından hareketle izah edilir¹⁰⁹: Sistem Doğu Avrupa’ya, sanayileşen Batı için hammadde istihali vazifesini yüklemişti. Wallerstein, bunun Baltık Ticareti’ndeki değişimde izlenebileceğini öne sürer: 15.asrın sonunda Hollanda ve İngiliz gemiciliği için Doğu Avrupa kerestesi, yağı,

¹⁰⁷ A.g.e., s.164-166

¹⁰⁸ A.g.e., s.157

¹⁰⁹ Bkz.Wallerstein (2015a:161)

Ortaçağ sonlarındaki krizle büyük arazilerin çöküşüne Batı Avrupa’da toprak sahiplerinin topraklarını büyükbaş ve küçükbaş hayvan otlağına çevirme eğilimiyle cevap vermesi bu bağlamda hatırlanmalıdır. 16.asırda koyun besiciliğindeki artış(İngiltere’de) gıda sorununu beraberinde getirecek bu sorun daha verimli bir ziraî üretim ve Baltık tahılı(peşin satılık mahsul işçiliği) ile aşılacaktır

zifti ve kendiri vazgeçilmez önemdeydi, buğday ise doğunun en mühim ihraç kalemi olmuştu. Bu tür “koloni tarzı ticaret formu” daha önce Avrupa’da yer bulmuş olsa da, 16.asırda farklı olan büyük bir dünya-ekonomisi için birincil ürünler pazarının ortaya çıkışıydı¹¹⁰.

“Uzun 16.asır” da olanlar Wallerstein’da şöyle özetlenebilir ¹¹¹:

- Çekirdek-yarıperiferi- periferi; devletler içindeki sınıf ve bölgeler; bölgelerde kent-kır ve Avrupa’da devletler arasında eşitsiz gelişme yönünde farklılıklar kesinleşti.
- Ziraî üretimde Avrupa dünya-ekonomisinin çekirdek-yarı periferi-periferi eksenine farklı işgücü kontrol formları yerleşti: *ücretli emek, ortakçı-çiftçilik, peşin nakit mahsul işçiliği/encomienda*
- Uzun vadeli enflasyon[fiyat devrimi], reel ücretlerde gerileme, Latin Amerika-Batı Avrupa yönlü altın-gümüş arzı; zorunlu tasarruf ile kapital birikimi, artı-değer aktarımı ve sistemin genişlemesini(ticaretin yayılması yoluyla) mümkün kıldı.

2.2. Modern Dünya-Sistemde Hegemonya Değişimleri

Devletler arası sistemde güçlü devletlerden önemli ölçüde daha güçlü bir devletin varlığı hegemonya kavramına işaret etmektedir.¹¹² Bu bölümde Modern Dünya-Sistem’in tarihinde var olan üç hegemonyadan ikisi ele alınacaktır. 16.asrın sonundan 1672’ye değin süren dönem Modern Dünya-Sistem’de Hollanda’nın, 18.asrın başı ile 1873 arasındaki dönem ise İngiltere’nin hegemonya sürecine hegemonik güç olma sürecine karşılık gelmektedir¹¹³.

¹¹⁰ A.g.e., s.141-143

¹¹¹ A.g.e., s.130,185

¹¹² Wallerstein, 2015b, s.47

¹¹³ Hopkins, T. K., & Wallerstein, I. (2016). Cyclical rhythms and secular trends of the capitalist world-economy. *Review (Fernand Braudel Center)*, 39(1/4), 153-170.

2.2.1. Hollanda

17.asrın başında Avrupa dünya-ekonomisinin merkezi şu bölgeleri kapsıyordu: Kuzeybatı Avrupa(Hollanda ve Zeeland), Londra ve bitişik kontluklar ve Doğu Anglia; kuzey ve batı Fransa. V.Charles'in dünya-ekonomisini dünya imparatorluğuna dönüştürme teşebbüsünün akîm kalmasının akabinde dünya-ekonomisinde hegemonik kuvvet Birleşik Eyaletler(Hollanda) oldu¹¹⁴.

Wallerstein, Birleşik Eyaletlerin, Avrupa dünya-ekonomisinde bir hegemonik kuvvet olarak çıkışı iktisadî yapısındaki temel karakteristiklerine, sahip olduğu verimli üretim sahalarına, idarenin rolüne değinerek belirginleştirir.

Hollandalılar ticarî organizasyon tarzıyla iktisadî yapıda kendilerine hegemonya yolunu açacak bir üstünlük gösteriyorlardı. Bu tarzı üstün kılan nitelikler nelerdir?: Tasarruflar az sayıda ticari aristokrasiyle çok sayıdaki küçük tüccarın dahil olduğu bir ortaklık sistemi içerisinde toplanıyordu. Tüccarlara spekülâtif kâr imkanı veren ve temel gıda maddeler pazarındaki arza bağımlılığı düşüren ve riski azaltan bir ara-stoklar sistemi mevcuttu. Üretici ile alıcıyı buluşturan, üreticinin alıcıdan tahsil ettiği ödeme miktarı üzerinden yüzdelik bir pay alan komisyoncular ağı vardı. Burada yukarıdaki sayılan niteliklerin yanında, endüstriyel bir etkinlik sayesinde Hollanda gemiciliğinin ardından gelişen bu Hollanda antrepo ticaretinin helezonik bir karaktere sahip olması da önem taşır: Antrepo olmak büyük hacimde bir istihdam imkanı temin ediyor bu da 17.asırda Hollanda ürünlerine iç talebi sürekli kılıyordu¹¹⁵.

Birleşik Eyaletlere hegemonyayı getiren iktisadî yapısındaki özelliklerin bir kısmı da -şüphesiz ticaretten bağımsız olmayarak- finans sisteminin yapısında biçimlendi. Hollanda'nın dünya-ekonomisindeki üretim ve ticaret kuvveti, sağlam bir kamu maliyesine temel teşkil etti. Kamu maliyesindeki bu sağlamlık dünya çapındaki ticari ağla bir araya geldiğinde parasal istikrarsızlık dönemlerinde (dünya-ekonomisinin yavaşladığı zamanlar) Birleşik Eyaletleri uluslararası ödeme sistemi ve para piyasasının merkezi haline getirdi. Üretim ve ticaretteki güçle para piyasasının kontrolünün bir araya gelmesi de Hollanda sermayesinin ihracını mümkün kılarak kendileri için ürettiklerinin çok

¹¹⁴ Wallerstein, 2015b, ss.73-74.

¹¹⁵ A.g.e.,s.98-99

ötesinde bir üretim artışı elde etmelerini sağladı. Hollanda, devlet kredisinin mükemmelliği sayesinde para için güvenli bir liman olarak görülüyor, para biriminde aşırı değerlenmeye sebebiyet verecek ölçüde finansal kaynağı kendisine çekebiliyordu. Bu, Hollanda'ya cari hesap açığını dış kaynaklarla finanse etmek imkanını verdi. *De Wiesselbank van Amsterdam* kurulmasını da anmak gerekiyor. Banka 1609'da kuruldu ve kısa sürede Avrupa dünya-ekonomisinin mevduat ve kambiyo merkezi haline geldi¹¹⁶. Bir asırlık bir süre içinde mevduat takriben 1 milyondan 16 milyon florinin üzerine çıktı¹¹⁷. Amsterdam Avrupa dünya-ekonomisi uluslararası ödeme sisteminin kontrolünü eline aldı¹¹⁸, çok taraflı işlemlerin yaygınlaşmasını sağlayan kambiyo senetleri sistemini geliştirdi¹¹⁹.

Birleşik Eyaletler, altın ve gümüş ihracı üzerindeki sınırlamalar bakımından da merkantilizm devrinde diğer devletlerden ayrılıyordu: Değerli madenler Birleşik Eyaletlere girdiği gibi kolaylıkla çıkabiliyordu¹²⁰.

Hollanda para biriminin istikrarı, değerli maden temelli paralarını (gümüş ve altın ticaret paraları) güvenli liman haline getirdi ve dünya ticaretinde mübadele açısından üstün kıldı¹²¹. Bu olgu finansal kaynakların Birleşik Eyaletlere yönelişini arttırmak suretiyle faiz oranlarını, Avrupa dünya-ekonomisinin para piyasası merkezi ve ticaret antreposu olan Amsterdam'da sermaye kiralamanın araştırma, anlaşma ve işletme masraflarını düşürüyor¹²² ve böylelikle yatırım iştihasını tahrik ediyordu¹²³.

¹¹⁶ A.g.e.,s.100

¹¹⁷ Barbour, Violet; *Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century*, Michigan Press Univ, Michigan 1963, ss.44-45

¹¹⁸ Glaman, K. (1974). *European Trade 1500-1750. The Fontana Economic History of Europe içinde*(II, s.427-526), dan aktaran Immanuel Wallerstein *Modern Dünya Sistemi-2*(5.basım), Çev: Latif Boyacı; Yarın Yayınları; İstanbul 2015, s.101

¹¹⁹ Wallerstein, 2015b, s.101

¹²⁰ A.g.e., s.101

¹²¹ Van der Wee, H.(1978). *Introduction The Agricultural Development of the Low Countries as Revealed by the Tithe and Rent Statistics, 1250-1800. Productivity of Land and Agricultural Innovation in the Low Countries*(s.1-23), den aktaran Immanuel Wallerstein *Modern Dünya Sistemi-2*(5.basım), Çev: Latif Boyacı; Yarın Yayınları; İstanbul 2015, s.102

¹²² North, D.,C.&Thomas, R.P., *The Rise of the Western World*, Cambridge University Press, Cambridge 1973, ss.139

¹²³ Wallerstein, 2015b, s.103

Birleşik Eyaletler'in reel iktisadî donanımı (sahip olduğu verimli istihsal dalları) nasıldı?: Tuzlanmış ringa balığı toplayıcılığı, sınaî bitkilerin tarımı (endüstriyel tarım), tekstil, gemi yapımcılığı, şeker rafinerisi üretimin belli başlı kalemlerindendi. Bu sayılan kalemler Birleşik Eyaletleri, hegemonya mertebesine taşıyan iktisadî verimliliğin inkişaf ettiği sahalardı.

Tuzlanmış ringa balığı toplayıcılığındaki verimlilik artışı 15.asrın başında büyük bir manevra kabiliyetini haiz, taşınabilecek yük miktarında kayıplara yol açmadan sürati sağlayabilen bir balıkçı teknesinin icadıyla başlar¹²⁴. Tekne ringa avında daha geniş bir ağ kullanımını mümkün kıldı ve geniş bir güverteye sahip olması hasebiyle salamuranın teknede yapılmasına imkan verdi. Salamuranın gemide yapılarak satıcı balıkçı gemilerine aktarılması gemilerin kıyıdan daha uzun mesafelere açılmasını takriben bir-iki ay dışarıda kalmalarını sağladı¹²⁵.

Hollandalılar Kuzey Denizi'nde ringa balığı yatağına ilâveten İzlanda marina yataklarını ve Spitzbergen balina endüstrisini de kontrol ediyordu. Balinalar sabun ve lamba yakıtı üretiminde kullanılan balina yağı giyim endüstrisinde kullanılan kemiğin kaynağıydı¹²⁶. Balıkçılığı besleyen ileriye yönelik bu bağlantıların yanı sıra ağ yapımı gibi geriye dönük bağlantılar da mevcuttu¹²⁷.

Ringa balığı avcılığı tuz ticaretini de besledi böylelikle Baltık Denizi ticareti ekseriyetle Birleşik Eyaletler'in nüfuzuna girmiş oldu. Baltık ticaretinin kontrolü de gemi üretimindeki verimliliği arttırdı¹²⁸.

Birleşik Eyaletler'in hegemonik kuvvete erişmesinde mühim bir desteği de ironik olarak tarım sahasındaki handikapa yol açtı. Bölgenin jeolojik açıdan özelde tahıl tarımına genelde ise tarıma elverişsizliği tarıma elverişli toprak üretiminde muharrik bir

¹²⁴ Unger, Richard W., *Dutch Shipbuilding Before 1800*, Van Gorcum, Amsterdam 1978, s.30'dan aktaran Immanuel Wallerstein *Modern Dünya Sistemi-2*(5.basım), Çev: Latif Boyacı, Yarın Yayınları; İstanbul 2015, s.76

¹²⁵ Wallerstein, 2015b, s.76

¹²⁶ A.g.e., s.77

¹²⁷ Michell, A.R. (1977). *The European Fisheries in Early Modern History*. E.E.Rich&C.H.Wilson, *Cambridge Economic History of Europe-5*(180).Cambridge:Cambridge University Press

¹²⁸ Wallerstein, 2015b, s.77

unsurdu. Deniz seviyesinin altında kalan toprağın tarıma elverişli hale getirilmesi olarak tanımlanabilecek toprak üretimi, suyun ülkenin dışarı çıkarılmasına matuf olmak üzere rüzgar değirmenlerinin icadını ve mühendislik ilminin gelişimini zorunlu kıldı. Zorlu coğrafik mirasın bir diğer sonucu ise yoğunlaştırılmış tarımı Birleşik Eyaletler için verimlilik yönünden optimal kılmasıydı¹²⁹.

Verimsiz topraklar, Baltık bölgesinden ithal edilen tahılın Hollandalıları beslemedeki rolüyle birleşince, Birleşik Eyaletler sakinlerini keten, kenevir, şerbetçi otu, sebze ve kökboyası gibi sınai bitkilere yönelmesi mümkün oldu. Tarım tekniklerindeki iyileşmeler, yem bitkileri üretimi, yoğun ve sistemli gübreleme, küçük alanlarda verimli emek kullanımı şehirleşme ve sanayileşmenin yolunu açtı¹³⁰.

Tekstil sektörü Birleşik Eyaletler hegemonyasının dayandığı bir diğer istihlal sahasıdır. 1560'larda Hollanda Devrimi nihayetinde kuzeye doğru gerçekleşen göç akımından Kuzey Hollanda istifade edecek, tekstil üretimi Leiden'de toplanacaktı. Bir asırlık dönem, sınaî üretim de ilerleme devri olacak ve tekstil sahasında 1660'lar Birleşik Eyaletlerin zirveye eriştiği vakte işaret edecekti¹³¹.

Erken modern zamanlarda ikinci önemli endüstri olan gemi üretiminde Birleşik Eyaletlerin liderliği onu hegemonik kuvvete erdiren diğer bir mühim etkendi. Hollanda gemi inşa endüstrisi önemli ölçüde makineleşmişti ve emekten tasarruf etmeyi sağlayan araçları bünyesine katmış olmasıyla verimlilik artmıştı. Amsterdam'da sektörün endüstri-ticari bağlantıları bakımından önem arz eden bir dizi yan sanayi -halat atölyeleri, gemi levazımatçılığı, demircilik aletleri ve deniz haritaları tedarikçiliği- boy vermişti.

Şeker rafinerisi, kağıt endüstrisi, kitap üretimi, bıçkışhaneler, tuğla ve kireç üretimi, kimya endüstrisi ve otuz yıl savaşlarının tesiriyle askeri mühimmat endüstrisi Birleşik Eyaletler de ileri derecede gelişme kaydeden diğer üretim sahalarıdır. 1575-1675 devresinde Birleşik Eyaletler bütünleşmiş ziraî-sınaî bir üretim yapısına sahip¹³², iktisadî

¹²⁹ A.g.e.,s.77-78

¹³⁰A.g.e.,s.79

¹³¹A.g.e., s.80

¹³²A.g.e., s.81-83

gelişmeyi kendi iç potansiyeli ile sürekli kılmayı başaran ilk ülke oldu¹³³. Birleşik Eyaletler özel teşebbüslerin muvaffakiyeti için gerekli koşulları sağladı, müteşebbislerin çıkarlarını gözetti¹³⁴.

Hegemonik kuvvet kültür sahasında da (kendi kültür bileşenleriyle) bir model olarak belirir.^{135,136} Bilimsel açıdan kendisini verimli kılacak araçlara sahip olan hegemonya bu verimliliği sosyal bilimler alanına da taşıyacak, “liberalizm politikasıyla” kültürel bir zenginliğin husule gelmesi mümkün olacaktır. Bir açık kapılar politikası olarak tavsif edilebilecek bu yönelimle hegemonya kültürel sahada ün/söz sahibi beyinlere kapılarını ardına kadar açar. 18.asrın sonlarında, İngiliz sanayi hamlesinde mühim bir payı olan İskoç Aydınlanmasının oluşumunda Birleşik Eyaletler’in ev sahipliğinin rolü yadsınamaz. Benzer bir şekilde 17.asır fikriyatının teşkilinde rollerinin ehemmiyeti haiz üç büyük beyin -Descartes, Locke, Spinoza- için Hollanda sığınılacak bir yurt oldu¹³⁷.

Hegemonyanın akıbeti nihayetinde çöküştür lakin bu süreç zirve noktası geçildikten çok sonra ortaya çıkar. 17.asrın ortasından itibaren bir inhitat devrine işaret eden gelişmeler yaşandı. Hollanda hegemonyası 1651 yılında ilk kez ciddi bir biçimde tehdit edildi. 1651 İngiliz Denizcilik Yasası merkezdeki çatışmayı başlatan ilk kurşun mesabesindeydi. Yasa İngiltere’ye giren emtianın taşınmasını İngiliz ya da üretimin yapıldığı ülkelerin (ilk liman ülkesi) gemileriyle sınırlamak suretiyle¹³⁸ Hollanda antrepo

¹³³ North, D.,C.&Thomas, R.P., 1973, ss. 145

¹³⁴ Wallerstein, 2015b, s.104-105

¹³⁵ A.g.e., s.110

¹³⁶ Bkz.Wallerstein(2015b:110)

Kültür sahasında hegemonik kuvvetin kültürü bir model olarak belirirken, hegemonya dışındaki kuvvetler(devletler) ise bu sahada kendi tarihî değerlerine atıflar yaparak direnişlerini hegemonyaya karşı sürdürürler. İlave edilmelidir ki, merkez devletlerin egemenlikleri altına aldıkları periferi bölgelerle kültürel sahadaki münasebetinin niteliği, hegemonya ile merkez kuvvetler arasındaki bu alandaki münasebetinkinden farklılaşır. Merkez kuvvetler periferideki müstemlekelerine aşağılık psikolojisi dayatırken, hegemon kuvvet merkez kuvvetler önünde sadece bir model mesabesinde dir.

¹³⁷ A.g.e., s.110-112

¹³⁸ A.g.e., s.116-125

ticaretine darbe vurmak üzere tasarlanmıştı¹³⁹. Hollandalılara yöneltilen bu provokasyon 1651 senesinin başlarında İngilizlerin bir antlaşma önerisinin Hollandalılar tarafından reddiyle birleştiğinde ilişkiler hızla bozulacak 1652’de aralarında bir muharebe baş gösterecekti¹⁴⁰.

1672 senesinde Hollanda’nın neredeyse tamamı Fransızlarca işgal edildi. 1651 senesinden o zamana değin hem İngiliz hem de Fransızlar Hollandalıları büyük rakip olarak görüyorlardı. Artık Hollanda devam eden iktisadî gücüne rağmen ikinci plana düşmüş, mücadele meydanı İngiltere ve Fransızlara kalmıştır¹⁴¹.

2.2.2. İngiltere

1763’de İngilizlerin Fransa ve Hollanda üzerindeki üstünlüğü kesinleşecek ve Britanya Avrupa dünya-ekonomisinin yeni hegemonik kuvveti olmaya doğru yol alacaktır. Wallerstein bu süreci İngiltere-Fransa arasındaki mücadeleler ve iki merkezi kuvvet arasındaki farklılıklar ekseninde anlatır. İngiltere ve Fransa’nın askerî sahadaki kuvvet artışı, iktisadî yapılarında meydana gelen muhtelif değişimlerden kaynaklandı¹⁴². İngiltere’ye istikbalde hegemonya tacını da bahşedecek bu değişimler, İngiltere ve Fransa’nın, 1650-1750 devresindeki bir asırlık süreçteki iktisadî serencamlarının ana hatları ve rotalarının ayrıştığı kritik sapaklarla ilişkilidir.

1650-1750 döneminde toprak organizasyonu ve ziraî verimlilik bakımından İngiltere ve Fransa arasındaki farklar göz ardı edilebilecek derecede küçüktü. Kapitalist dünya-ekonomisi açısından tetkik edildiğinde bu iki bölge farklılıklardan ziyade benzerliklere daha fazla sahipti. Durgunluk döneminde olduğundan, kâr seviyelerini muhafaza etmek için dünya tahıl üretimindeki paylarını arttırdılar, böylece Hollanda’nın net avantajını yakaladılar. 17.asır da İngiltere ve Fransa’nın sanayi sahasındaki siyaseti mevcut sanayinin himayesine yönelmiştir. Bu himaye siyaseti bilhassa sanayiinin tekstil kolunda belirdi¹⁴³.

¹³⁹ Harper, Lawrence A., The English Navigation Laws. Columbia Univ. Press, New York 1939 s.49’dan aktaran Immanuel Wallerstein Modern Dünya Sistemi-2(5.basım), Çev: Latif Boyacı; Yarın Yayınları; İstanbul 2015, s.125

¹⁴⁰ Wallerstein, 2015b, s.126

¹⁴¹ A.g.e., s.128

¹⁴² A.g.e., s.117-129

¹⁴³ A.g.e., s.141-142

Fransız tekstil sektörü ülkenin uzak kuzeyinde yoğunlaşırken, Orta Fransa’da daha seyrekti. 17.asırda Lyon’un geleneksel ipek endüstrisi dikkate değer bir irtifa kaydetti. Yün ve pamuk endüstrisi geleneksel ipek endüstrisine kıyasen daha geridedir. 1625-1635 döneminde geleneksel ipek endüstrisi zirveye ulaşmış, Colbert devrinde durağanlaşmış ve nihayetinde toparlanma evresine girerek 1680-1705 devresinde trend yukarı dönmüştü. Tekstildeki kriz İngiltere için daha önce başladı ve bir ihtimal yeni kumaş türlerinin üretiminin başlamasıyla daha önce aşıldı.1660 ile 1700 arasında kumaş üretimi arttı, üretimdeki çeşitlilikte ehemmiyetli bir artış oldu ve ihracat ikiye katlandı¹⁴⁴.

Hollanda tekstil endüstrisi ise 17.asrın ikinci devresinde sıkıntılı bir sürece girdi. Kasabalarda yoğunlaşan endüstrinin iş gücü giderleri yüksekti. Bundan kaynaklı olarak, Hollandalılar *camelot* haricindeki yünlü kumaş alanlarında gerilediler. *Camelotlar* yüksek kaliteli mallar olmakla birlikte geniş bir pazara hitap etmiyordu. Buna binaen 17.asrın ikinci devresinde Hollanda sermayesi sanayi yatırımlarından çekildi ve görece yüksek kâr oranı vadeden ticari girişimlere yöneldi¹⁴⁵.

Hollandalıların İngiliz iç pazarındaki rolünün ehemmiyeti ve Baltık Ticaretinin ticari faaliyetlerindeki payı 17.asırdaki durgunlukla azaldı. Dünya-ekonomisindeki bu durgunluk merkez güçler arasındaki ticari rekabetin şiddetlenmesiyle sık sık savaflara yol açtı (bilhassa deniz savafları) ve böylece Baltık bölgesinde ikili bir talep yapısı ortaya çıkardı: Gemi malzemeleri ve demir¹⁴⁶.

Gemi üretimi için Baltık Bölgesi’nden malzeme tedariki uzun süredir zaten yapılmakla beraber¹⁴⁷ 1650 senesine kadar arz sorunu gündeme gelmemişti¹⁴⁸. Sözü edilen tarihten sonra arz sorunu ortaya çıkacaktı. Bunun nedenleri nelerdir? Gemi yapımıcılığı ve ev yapımıcılığında(bilhassa Büyük Londra Yangını akabinde) gelişmeler ve önceki yapım çalışmaları İngiliz kereste arzını ulusal bir krizi besleyecek ölçüde azalttı¹⁴⁹.

¹⁴⁴ A.g.e., s.142

¹⁴⁵ A.g.e., s.143

¹⁴⁶ Wallerstein, 2015b, s.153

¹⁴⁷ A.g.e., s.153

¹⁴⁸ Hilton, R. W. K., The Eastland Trade and the Common Weal in the Seventeenth Century. Cambridge University Press, Cambridge 1959, s.99

¹⁴⁹ Wallerstein, 2015b, s.155

Bu noktada İngiltere ile Fransa arasında mühim bir farklılık belirir. Fransa yüz ölçüm itibariyle İngiltere'ye kıyasen epey geniş olduğundan kereste arzı açısından çok daha zengindir. Diğer yandan Fransız kerestesi gemi inşası açısından düşük bir kaliteye sahipti, Kuzey Avrupa'da arz edilen ve yüksek kaliteli gemi direkleri edinimine imkan veren kereste kalitesinde değildi. Bu kalite farkı malî, siyasî ve askerî açıdan Fransa'yı Kuzey Avrupa'ya yöneltmedi. İngiltere ise bu noktada farklı bir yol izlemek mecburiyetindeydi. İngilizlerin tercih imkânı olmadığından keresteyi ithal etmek zorunda kaldılar ve Baltık bölgesinde azami gayret gösterdiler¹⁵⁰.

İngiltere'nin Fransa'ya nazaran oldukça küçük bir iç kereste arzına sahip olması onu kömür kaynaklarını kullanmaya yöneltti¹⁵¹, kömür üretimi 17.asır içerisinde en alt seviye olan %60'dan(1650), 1680'de en üst seviyeye -%370- ulaştı.¹⁵² "Isınma ve yemek pişirme için odun yerine kömür kullanma ilk defa I.James tarafından saygın hale getirildi, fakat gerçek ivmesini İngiliz-Hollanda savaşlarının ithalatı engellemesi sonucu kazandı"¹⁵³. Ardından üreticiler kömür kullanımına ruhsat veren süreçlerin arayışına girdiler¹⁵⁴. Kömür, İngiliz üretiminin kalbi oldu¹⁵⁵.

Baltık bölgesinden yapılan ithalatın diğer mühim kalemi demirdi. 17.asrın başında demir İngilizlerin Baltık'tan yaptığı ithalatın toplam hacminde %2 civarında bir paya sahipken, yüzyılın sonunda bu pay %28'e kadar çıkmıştı¹⁵⁶.

18.asır bitimine değin odun kömürü demirin ergitilmesinde mühim bir enerji kaynağıydı. Demir üretimi bahis konusu olduğunda o dönemde İsveç hatırlanmalıdır. Bu maden İsveç'i dünya-ekonomisinde yarı-peri güçler ligine taşıırken bununla bağlantılı olarak İngiltere ve Fransa açısından mühim sonuçlar doğurmuştur. İsveç orman bakımından zengin olduğundan hem kaliteli (yüksek tenörlü) demir rezervleri hem de

¹⁵⁰ A.g.e., s.154

¹⁵¹ A.g.e., s.154

¹⁵² Langton, J. (1972). Coal Output in South-West Lancashire 1590-1799. *The Economic History Review*, 25(1), new series, 28-54. doi:10.2307/2599735, s.51

¹⁵³ Wallerstein, 2015b, s.154-155

¹⁵⁴ A.g.e., s.155

¹⁵⁵ Wallerstein, 2015b, s 155

¹⁵⁶ Wallerstein, 2015b, s.155

önemli miktarda odun kömürüne sahipti. Maden ve enerji kaynağının aynı bölgede bulunması taşıma maliyetlerinin minimizasyonu için eşsiz bir avantaj demekti. Fransa ihtiyacı olan demirin üretimi için yeterli kaynağa sahipti. Bu, İngiltere için geçerli değildir, İngiltere'nin kendi üretim açığını kapatması gerekiyordu, bunu İsveç'ten ithalat yoluyla gerçekleştirdi¹⁵⁷.

İngiltere ile Fransa arasındaki bir başka farklılık demeti de Atlantik ticareti sahasında boy verdi. Trans-atlantik ticaretin nicel değeri Fransa'ya kıyasen İngiltere için oldukça yüksekti. 17.asırda Batı Yarımkürede teşekkül eden 28 yeni müstemlekeden üçü Hollanda, sekizi Fransız on yedisi ise İngilizdi¹⁵⁸. 1700 senesi itibariyle İngilizlerin 350 bin civarında tebaası varken bu sayı Fransızlar için yalnızca 70.000 di¹⁵⁹.

1600-1700 döneminde İngiltere müstemleke ürünlerinden müteşekkil, “Avrupa re-export ticareti” vasfıyla tavsif edilebilecek kârlı ve geniş bir yeni antrepo ticareti geliştirdi. Denizcilik Yasalarının, İngilizlere, kendi yük gemilerinin kendi müstemlekeleriyle ticaretini inhisarına alma yetkisini temin ettiği belirtilmelidir.¹⁶⁰ Fransızların ise atlantik karşısına taşıdığı tütün ve şeker miktarı İngilizlere kıyasla hem çok daha az olmasından hem de iç pazarının ithal edilenin ekserisini emmesinden kaynaklı olarak “re-export”u tetikleyen iktisadi bir temel oluşmuyordu. Fransa'nın iç pazarının İngiltere'ye nazaran büyüklüğü dolayısıyla dışarıda bir pazara ihtiyaç duymaması, müstemlekelerin gördüğü işlevler ve bu işlevlere göre şekillenen hayat standardı seviyelerini Fransa ve İngiltere'nin inhisarında bulunan müstemlekeleri açısından farklılaştırdı. İngiltere, mamul mallar ve “re-export” için bir pazar işlevi yüklediği müstemlekelerin, bu işlevi icraları için elzem olan yeterli büyüklükte net bir kolektif gelir ve yüksek bir hayat standardına erişmelerini temin etti¹⁶¹.

Durgunluk ve küçülme döneminde İngiltere de Fransa gibi merkantilist tepkiler verdi ancak şartlar İngiltere'nin iktisadi enerjisini(donanımını) dış ticarete doğru kanalize etmeye zorladı. Kendi kendini güçlendiren bu yapı şöyle bir iktisadi silsile izledi: Ticaret

¹⁵⁷ A.g.e., s.155

¹⁵⁸ Davies, Kenneth G., The North Atlantic World, University of Minnesota Press, Minneapolis 1974. s.45

¹⁵⁹ A.g.e., s.85

¹⁶⁰ Wallerstein, 2015b, s.157

¹⁶¹ A.g.e., s.157-158

hacminin gerektirdikleri gemilere talebi arttırıyor böylece gemi malzemelerine ihtiyaç hasıl oluyor, bu ihtiyaç ise gemi malzemelerini temin için ürünlerin istihsalı ve bu ürünlerin müstemlekelerdeki alıcılarına ihtiyaç doğuruyordu. Daha fazla gemi ise daha çok ilgili(alıcı-satıcı grupları) demektir. Bu da İngilizlerin taşıma maliyetlerini ticaret karlarına nispeten optimum seviyede tutacak “üçgen ticaret/üçgen trafik” modelini benimsemelerine yol açtı¹⁶².

İngiltere’yi iktisadi sahadaki terakkisinde Fransa’dan farklılaştıran ve bir avantaj olarak önünü açan bir diğer mühim sebep ulaşım sahasıyla ilişkilidir. İngiltere’den deniz yoluyla çıkılırken, Fransa’nın kuzey gümrük bölgesinden kısmen kara yoluyla çıkılıyordu. Deniz ulaşımının kara ulaşımına nazaran büyük ölçüde ucuzladığı bir dönemde İngiltere’nin sınırları içerisinde yeterli bir pazara sahip olmaması onu dış ticaret ağını geliştirmeye zorladı. Fransa ise yeterli bir iç pazara sahip olduğundan dış ticarete gelişime yönelik hamleler için muharrik bir unsurdan yoksundu¹⁶³.

İngiltere ve Fransa’nın üretim ve ticaret akışının finanse edilmesini ne ölçüde ve hangi araçlarla sağladığını tespiti salt sözü edilen bu merkez ülkelerin iç ve dış ticaretine dair önemli ipuçları vermekle kalmaz, hegemonya-merkez-(yarı)periferi-dış alan’ın aralarında gerçekleşen ticaretin (ikili) kombinasyonlarındaki¹⁶⁴ mahiyet farklarını vurgulu bir tonla ihsas eder. Sözü edilen merkez ülkelerin üretim ve ticareti finanse etme problemini çözmeyi nasıl başardıklarını izah için Wallerstein “üç düğüm noktalı” bir soruşturma önerir: *Sözü edilen çağda altın ve gümüşün rolü nedir?, Altın-gümüşün temin edilebilme durumu ve akışı(yönü), Kamu maliyesinin sistemin işleyişi üzerindeki etkisi.*¹⁶⁵

Lüthy, altın ve gümüşün ekseriyetinin Avrupa’nın dışından geldiğini kaydeder. Avrupa o dönemde büyük ölçüde Amerika’dan gelen gümüşü Asya’ya yeniden ihraç ediyordu. Altın ise Avrupa-dünya ekonomisinde gümüşe nazaran çok farklı bir role sahipti: Avrupa’da kalmak üzere geliyor, büyük hacimdeki ticarî muamelelerde takas

¹⁶² A.g.e., s.159

¹⁶³ A.g.e., s.159-160

¹⁶⁴ Hegemonya-Merkez arasındaki ticaret; Hegemonya/merkez-dış alan arasındaki ticaret.

¹⁶⁵ Wallerstein, 2015b, s.159-160

işlevi görüyor; Avrupa devletlere aralarındaki ödemeler için manevra kabiliyeti kazandırıyor¹⁶⁶.

Kapitalist-dünya ekonomisi içerisinde icra edilen ticaretle, kapitalist dünya-ekonomisi sınırlarına dahil bir alanın dış alan(bu sınırlara dahil olmayan bir bölge) ile ticaretin finansman açısından taşıdığı farklılığın dünya sistemi teorisindeki merkez-çevre-yarı çevre-dış alan ilişkilerinin tahkimi ve değişen iktisadî/siyasî şartlara göre yeniden üretiminin teminiyle kuvvetli bir münasebeti vardır. Sistem içerisindeki ticarî mübadelelerin kolaylığı için bir “geçer akçe” gereklidir ve bu Avrupa dünya-ekonomisi örneğinde altın destekli gümüş ve bakırdı. Ayrıca kambiyo senetleri de bu amaca mebni olarak dolaşımdaydı. Bu tür bir ticaret “çok taraflı” oluşu ima eder. Birbirine nispetle dış alan hükmünde olan bölgeler arasında gerçekleştirilen ticari mübadelelerde ise bu ticaretin mahiyet farkından kaynaklı olarak “geçer akçe” aranmaz. Ticaret burada nispeten “iki taraflıdır” ve trampadan izler taşır. Mesela Avrupa gümüşü önce baharatla akabinde ise Doğu Hint Adaları’nın patiska bezleriyle değiş tokuş etti. Mezûr vaka Doğu Hint Adaları’nın kapitalist-dünya ekonomisinin dışında kaldığına dair katı bir delildir. Yine, Batı Avrupa’nın Doğu ve İsveç’le ticaretinin önemli ölçüde çok taraflı yapıda olup kambiyo senetleriyle yürümesi, bahse konu olan iki ticaret bölgesinin Avrupa dünya-ekonomisine dahil olduğuna işaret eder¹⁶⁷. Altın ve gümüş Amerikalardan tedarik edildi. Emtia olarak üretilip/değerlendirilip Batı Avrupa’ya doğru gerçekleşen altın-gümüş akışı, Amerikalı Avrupa-dünya ekonomisinin periferisine yerleştirdi¹⁶⁸.

¹⁶⁶ Lüthy, Herbert, La Banque Protestante en France de la Revocation de l'Edit de Nantes a la Revolution, II: De la Banque aux Finances (1730-1794). Paris: S.E.V.P.E.N., 1961 s.34’ den aktaran Immanuel Wallerstein Modern Dünya Sistemi-2(5.basım), Çev: Latif Boyacı; Yarı Yayınları; İstanbul 2015, s.164

¹⁶⁷ Wallerstein, 2015b, s.165

¹⁶⁸ A.g.e., s.166

Amerikalardaki altın ve gümüş tümüyle Asya’ya akmış olsaydı, Amerikalı Avrupa-dünya ekonomisinin dışında bir alan **-dış alan-** haline gelirdi ve Avrupa, Asya’daki lüks emtiayı, Amerikalara ihraç ettiği emtianın fiyatına alan, üç bölgenin -Amerika, Avrupa ve Asya- ekseninde iş gören bir bölge olurdu. Amerikalı sahip oldukları altın ve gümüş rezervleriyle ticaret yapmak için ilgilenmedi ve çıkarmaya yönelmedi. Avrupa bu “rol boşluğu”ndan istifade ederek önce İnka altınını akabinde ise Potosi ve Meksika gümüşünü çıkardı. Bölgeye, siyasî bakımdan kontrol altında tutulmak, iktisadî etkinlikler üzerinde denetim sağlanmak üzere iskâncılar gönderildi. Hasılı, genişleyen kapitalist dünya-ekonomisi için sağlam bir parasal kaynak ihtiyacı ve artığın Asya ile ticaretin sürekliliğinde kullanımı için dünya-ekonomisine Amerikalı dünya-ekonomisine dahil edildi.

İngiltere ve Fransa'nın kamu maliyesi sahasında mevcut olan farklılıklar nelerdi? 17. asırda "savaşın kurumsallaşması"¹⁶⁹ merkez güçler için artan ölçekte kamu harcaması demekti¹⁷⁰. Wallerstein, kamu harcamasının finansmanında İngiltere ve Fransa'nın takip ettiği usuldeki farklılaşmayı Wilson'un "terzi metaforu"¹⁷¹ ile belirgin kılar: Colbert'in elbisesi hazır yapımdı, daha dolaysız bir vergilendirme ve bütçeyi dengeleme (tam olarak yeniden dağıtma) yöntemlerini halk pek hoş karşılamadı. İngiliz giysisi ise terzi yapıymıydı, daha az görünür/hissedilir vergilendirmeyi içerdi ve paralı sınıflar üzerinde uzun vadede yük teşkil etmeyen uzun vadeli kamu borçlanması mekanizmalarını üretti. Bu hem daha az direnişle karşılaştı hem de on sekizinci asırda İngiltere'nin kamu gelirlerini arttırdı¹⁷².

İngiliz devletinde kuvvet artışını temin eden, Fransa'yı ise güçsüz kılıp hegemonya yarışında geride bırakan iki ülkenin dahili ve harici siyasetinin ve iktisadî manzaralarının hususiyetlerine değinilmelidir. İngiltere'nin üst sınıfları arasında vaki olan siyasî uzlaşmalar ve 18. asırdaki siyasî istikrarına Fransa kısmen sahipti. Fransa'da yürütme devlet aygıtını kontrole İngiltere'deki gibi tam manasıyla sahip olamadı¹⁷³. Fransa'da dahili siyasetin çelişkilerle karakterize yapısı Fransız devletini Protestanları baskı altına alan ve kara üzerinden yayılma stratejisi benimseyen bir askerî güce dönüştürdü. Hollandalı sermaye sahipleri Fransa ile ticareti İngiltere'ye kıyasen daha tehlikeli buldu¹⁷⁴.

1689 senesinde başlayan ikinci yüzyıl savaşının getirdiği finansal yüklerle İngiltere ve Fransa'nın başa çıkma şekilleri iki ülkenin dünya-ekonomisi bağlamındaki konumları; siyasî ve iktisadî akıbetleri meselelerinde mühim ipuçları verir. Fransa coğrafyası itibarıyla bir kıta (kara) gücüydü, ücretli askerlerden müteşekkil ordusunu ve diplomasisini Avrupa çapında devamlı kılabilmek için sürekli kaynak sağlamak

¹⁶⁹ Minchinton, W. (1974). Patterns and structure of demand, 1500-1750. *Fontana Economic History of Europe*, 2, 83-176. S.111

¹⁷⁰ Wallerstein, 2015b, s.175

¹⁷¹ Bkz. Wallerstein(2015b:175)

"Wilson, İngiltere ile Fransa arasındaki bir farka şu benzetmeyle işaret eder: 'İngiliz merkantilizmi ile Colbertizm ve türevleri arasında, bir terzinin elinden çıkan elbiseyle hazır bir elbise arasındaki fark vardı.'"

¹⁷² Wallerstein, 2015b, s.177

¹⁷³ A.g.e., s.391

¹⁷⁴ A.g.e., s.393

durumundaydı. Artan muharebe giderlerini 1690-1725 arasındaki dönemde parasını devalüe ederek karşılamaya çalıştı ancak kısa dönemli faydalar hasıl etmesine rağmen, uzun vadede fiyatlarda yükseliş-toplam üretimde düşüş-vergi artışı ile seyreden döngüsel krizlere maruz kaldı. İngiltere ise Fransa'ya kıyasen askerî harcamalarının düşüklüğü, altın ve gümüş pozisyonları daha olumlu olması hasebiyle savaşın yol açtığı finansal baskılarla daha kolay baş edebildi. İngiltere ve Fransa'daki üretimin yöneldiği kanalların farklı olması, tablonun böyle şekillenmesinin diğer mühim bir sebebini sunmakla kalmaz iki devletin arasındaki nispi kuvvet farklılaşmasının iktisadî arka planını da açığa vurur. Fransız ürünleri ekseriyetle Fransız pazarlarında satılıyor dolayısıyla gümüş kullanımını gerektiriyordu. İngiltere üretimi ise dış pazarlarda alıcı buluyor bu ise uluslararası düzlemde tedavül birimi olan altın bulundurmaya zorunlu kılıyordu. 17. asrın sonunda Avrupa'yı saran gümüş krizine bu iki devletin verdiği tepki bu realite üzerine temellendi. 1689-1714 arasındaki savaşlar döneminde İngiltere altın stoklarını muhafazaya yönelik hamleleriyle hem gümüş krizinden Fransa'ya kıyasen daha az etkilendi hem de devlet yapısını güçlendirdi. Fransa ise gümüş stoku üzerindeki manipülasyonlarıyla devlet yapısını zayıflattı¹⁷⁵.

On sekizinci asır ilerledikçe İngiltere'nin Avrupa-dünya ekonomisindeki yeri ehemmiyet kazandı, Fransa geriledi. On yedinci asırda İngiliz malları Amsterdam ve Rotterdam'da alıcı bulurken bu on sekizinci asırda giderek değişti ve Londra Avrupa dünya ekonomisinin antrepo haline geldi¹⁷⁶. Avrupa'nın finans merkezi rolünü 1763 senesi dolaylarına değin Amsterdam üstlendi. On sekizinci asrın başından itibaren bu olgu değişmeye başlayacak Hollandalı yatırımcılar para sermayelerini Londra'da yatıracaklardı. Bu İngiltere için girdiği savaşların finansmanı da demektir¹⁷⁷.

1763 senesinde imza edilen Paris Antlaşması İngiltere'nin iktisadî, siyasî ve askerî sahalarda Fransa'yı geride bırakma hikayesinin başlama noktasına işaret eder.

¹⁷⁵ A.g.e., s.378-379

¹⁷⁶ A.g.e., s.377-388

¹⁷⁷ A.g.e., s.384-385

İngiltere'nin üstünlüğünün kesinleşmesi, dolayısıyla hikayenin tamamlanması için ise takriben 1815 yılını beklemek gerekecektir¹⁷⁸.

17.asrın uzun durgunluk devrinde merkez ülkelerin tepkisi önemli kapitalist kazanç kaynaklarını¹⁷⁹ sınırları içerisine toplamaya çalışmak olmuştur. Bunu kısmen başardılar da. Merkezdeki savaş önde olan Birleşik Eyaletlerin İngiliz-Fransız rekabetiyle geriye düşmesi ve meydanı İngiltere ve Fransa'ya bırakmasıyla yeni bir safhaya girdi. 18.asrın biraz öncesinde, rekabet eden taraflar arasında dünya ekonomisi bağlamında birbirlerinden göze çarpacak derecede kuvvet farkı yoktu¹⁸⁰.

Merkezde üretim süreçlerinin yeniden yapılandırılması bu ülkelerde gelirin yeniden dağıtımını neticesini verdi; merkez içindeki talepte artış ve dünya ekonomisinin sınırlarında genişleme söz konusu oldu. Bu dönemin, 1750 öncesinden keskin hatlarla ayrımını şu gelişmeler ihsas eder: Dünya ekonomisinin iktisadi genişlemesiyle beraber merkezin üretiminin yenilenmiş coğrafi ayrışması (ihtisaslaşma) ve artan makineleşme (sanayi devrimi). 1740'lı yıllar civarında sözü edilen iktisadî genişlemenin hem bir göstergesi hem de sonucu olarak addedilebilecek bir olgu olarak bir nüfus patlaması meydana geldi¹⁸¹.

1620'li yıllardan 1750 civarına değin Avrupa'da hüküm süren düşük tahıl fiyatları olgusu, dönemin en büyük tahıl ihracatçısı mevkiinde olan İngiltere'de tüm şiddetiyle gözlemlendi. Fiyatlarda bahse konu olan bu uzun vadeli düşüş yeni talep kaynaklarının oluşmasına katkıda bulunarak demografik dönüşümü destekledi. Merkezde tarımla iştigal eden kapitalistler bir yandan peşin satılık mahsul üretimini kendi ellerinde toplamaya, doğrudan üreticileri payını azaltmaya çalışırken bir yandan da endüstride yenilikler vasıtasıyla yeni kazanç kaynakları arayışına girdiler. Bu dünya pazarları üzerindeki çatışmayı arttıracaktı. Tarımın 18.asırdaki öyküsü Fransa ve İngiltere açısından farklı

¹⁷⁸ Wallerstein, Immanuel; Modern Dünya Sistemi-3; Çev: Latif Boyacı; Yarın Yayınları; İstanbul 2015(3.Baskı), s.77

¹⁷⁹ Bkz.Wallerstein(2015c:80).

Bahsi geçen dönemde “dünya pazarı tahıl üretimini, yeni maden ve tekstil sektörlerini, yeni ulaşım altyapısını ve Atlantik ticaretinin ara depolarını yönetliyordu.”

¹⁸⁰ A.g.e., s.80

¹⁸¹ A.g.e., s.80-81

kavramlarla serimlense de hikayenin ana teması benzerdi. Bu bağlamda, Fransız Devrimi'ne yol açan faktörlerden biri olarak görülen “senyörlerin tepkisi” ile, İngiltere’de “ilk” sanayi devriminin temelini oluşturan faktörlerden biri olan “çitleme hareketi” birbirinden çok farklı süreçlere işaret etmez¹⁸².

Tarımda üretim nüfus artış hızına ulaşamasa da 18.asırda arttı. Ancak bu asırda sanayi ve ticarete kıyasla ağır adımlarla ilerleyen bir sektör olduğu düşünülebilir¹⁸³. Asrın başında İngiltere, Fransa(Kuzeydoğu), Avusturya Hollandası (Belçika ve İsviçre’de tarım/sanayi oranı birbirine eşitti(2:1)¹⁸⁴. Bu ülkelerin hepsi ihracatçıydı ancak sanayi üretimlerinin ekseriyeti sınırları içinde satılıyordu. Sanayileri korumacı bir çizgiyi izliyordu.

Paris Anlaşması ile Yedi Yıl Savaşları nihayete erdiğinde iktisadî açıdan İngiltere ve Fransa farklı (dez)avantajlara sahipti. Kıtada Fransa ve Hollanda ile rekabetini zayıflatan iç fiyat ve ücret artışları İngiltere’yi dünyanın başka yerlerinde başarılı olmaya iterken, Avrupa’da da yeniden rekabet gücü sağlayacak yeniliklere yöneltti¹⁸⁵. Yedi Yıl Savaşları’nın Fransa üzerindeki tesirlerine değinmek iki ülke için (dez)avantaj mukayesesi yapılabilmesi açısından önem arz eder. Savaşla Fransa’nın, Britanya’da çok iyi işleyen üçgen ticaret ve pamuklu mamuller arasında bağlantı kuran ticari-sınai kompleksleri kesintiye uğradı¹⁸⁶. Yine Paris Anlaşması’ndan sadece yirmi sene öncesine değin modern iktisadî gelişmenin lokomotifi mevkiinde olan Nantes benzeri Fransız liman kentlerin etkinliği azaldı.^{187,188} Savaş gelir-gider dengesini gider lehine bozarak devlet maliyesini ifsad etti¹⁸⁹.

¹⁸² A.g.e., s.83

¹⁸³ A.g.e., s.89

¹⁸⁴ Hufton, Olwen. (1980). *Europe: Privilege and protest; 1730-89*, Vol. X of Fontana History of Europe. London: Harvester, s.31’den aktaran Immanuel Wallerstein Modern Dünya Sistemi-3(3.basım), Çev: Latif Boyacı; Yarın Yayınları; İstanbul 2015, s. 89

¹⁸⁵ Wallerstein, 2015c, s.94

¹⁸⁶ A.g.e., s.96

¹⁸⁷ Boule, Pierre H. Slave trade, commercial organization and industrial growth in eighteenth-century Nantes. *Outre-Mers. Revue d'histoire*, 1972, 59(214), 70-112. s.109

¹⁸⁸ Wallerstein, 2015c, s.96

¹⁸⁹ A.g.e.,s.96

Yedi Yıl Savaşları'nın bitimiyle 1792 arası dünya ekonomisinin Kondratieff-B olarak tavsif edilebilecek genel bir yavaşlama evresidir. Bu evreden çıkıldığı anda yukarı yönlü bir trend yakalayacak durumda olup nihayetinde Avrupa-dünya ekonomisinin hegemonya tahtına oturacak olan Büyük Britanya idi. Peki Büyük Britanya ne gibi avantajlara sahipti ki bunlar yukarı yönlü bir trendi ve akabinde hegemonyayı mümkün kıldı? Bunun cevabı birtakım ziraî, sınaî gelişmeler ve denizaşırı pazarları ele geçirmek için Britanya'nın Fransa'ya karşı verdiği mücadelelerin kendisine sağladığı stratejik kazanımlarında gizlidir¹⁹⁰.

Meselenin ziraî veçhesinde Fransa'nın o dönemdeki mülkiyet haklarını düzenleyen kaidelerin, mülkiyet haklarının daha zayıf olduğu İngiltere'ye nazaran dezavantajlı bir duruma sokmuş olduğu gerçeği vardır. Bu, Fransa'daki toprakların zorla ele geçirilmesine direnmeyi sağlayan önemli bir hukukî realiteydi ¹⁹¹.

Sınaî sahada neler oluyordu? İngiltere'de küçük endüstrinin 1700'de yürürlüğe konulan korumacı anti-Hint yasasıyla önü açıldı, gelişmesi Yedi Yıl Savaşları'nın akabinde hızlandı¹⁹². Fransa'ya kıyasen on sekizinci asırda endüstrisi “küçük ölçekli” olan İngiltere 1780-1840 arasında diğer devletlerin ve en başta Fransa'nın zararına olacak şekilde dünya ekonomisinde daha büyük ölçekli, daha fazla makineleşmiş ve yüksek kâr oranıyla sanayi sektörünün merkezi olmayı başardı. Bu tablonun oluşmasında bir ironinin rolü yadsınamaz. Fransız iç pazarının büyüklüğü ve içeride kâr oranlarının yüksek seviyesi Fransa'yı dış ticaretinde rekabete zorlamazken¹⁹³, İngiltere bu imkanlardan yoksun olduğundan rekabetçi olmak zorundaydı. Bu olgu ise üretimde verimliliğini İngiltere için daha elzem kıldı.

Rekabetten koruma hususuna İngiltere ve pamuk endüstrisi açısından değinmek önem arz ediyor. Nereden gelecek olursa olsun baskılı pamukların ithali hep yasaktı.

¹⁹⁰ A.g.e.,s.96

¹⁹¹ A.g.e.,s.99

¹⁹² Davis, Ralph. *The rise of the Atlantic economies* (Vol. 143). Cornell University Press, New York 1973 s.311

¹⁹³ Wallerstein, 2015c, s.104-105

Böylece üreticiler iç pazarda tekel konumunu elde edebildi. Ayrıca ihraç edilen her top patiska ve muslin için de prim verilerek dış ticarete de etkin olmaları sağlandı¹⁹⁴.

1786 senesinde İngiltere ile Fransa arasında imzalanan Eden Antlaşması hegemonya yarışında Fransa'nın geride kaldığının sarıh bir kanıtıydı¹⁹⁵. Bu ticaret antlaşmasıyla Fransa, kaçak ticareti vergilendirme yoluyla Fransız devletinin mali krizini çözümüleme muradında olsa da¹⁹⁶ anlaşmanın neticeleri epey farklı oldu. Anlaşma İngiliz-Fransız pazarları arasında Fransa aleyhine işleyecek bir takası beraberinde getirdi. Artık İngiliz pazarında daha çok Fransız şarabı, Fransız pazarında ise daha fazla İngiliz pamukluları yer bulacaktı. Anlaşmayı imza edenler İngiliz mamullerinin olası etkilerini göz ardı etmişlerdi, bu Fransa için Avrupa dünya-ekonomisinde yarı-periferi rolünün kabulü demekti¹⁹⁷. Anlaşma İngiltere için ihracat imkanlarını genişletirken iki ülke arasındaki ticaret dengesi İngiltere lehine değişti¹⁹⁸, devlet gelirleri arttı¹⁹⁹.

Avrupa dünya ekonomisinde İngiltere-Fransa arasında devam eden hegemonya mücadelesinin son evresi 1792'de başlayıp 1815 senesine değin sürdü. Bu evrede Avrupa-dünya ekonomisinin panoraması, daha çok siyasî sahanın vakaları olarak görülen Napolyon Savaşları ve Fransız İhtilali'nin mahiyetleri ve iktisadî sonuçlarının tespitiyle edinilebilecek perspektif çizgileriyle açıklığa kavuşturulabilir.

İhtilal, "...yönetici kapitalist sınıfın farklı bir grubunun Fransız devletini, İngilizlerin dünya ekonomisinde hegemonik bir statüye doğru atılım yapmalarının ışığında acilen ihtiyaç duyulan reformlara zorlamak için yapılan görece bilinçli bir girişimdi" ve "..... modern dünya sistemine bir bütün olarak kültürel-ideolojik alanı sonunda ekonomik ve politik gerçekliğe uydurmak için gerekli şoku uyguladı"²⁰⁰.

¹⁹⁴ A.g.e., s.105

¹⁹⁵ Braudel, Fernand . *Civilization and capitalism, 15th-18th century, vol. III: The perspective of the world* (Vol. 3) Univ of California Press, London 1992, s.379

¹⁹⁶ Wallerstein, 2015c, s.113

¹⁹⁷ A.g.e., s.116

¹⁹⁸ Ehrman, John. *The British Government and Commercial Negotiations with Europe, 1783-1793*. Cambridge University Press, Cambridge 1962 s.206

¹⁹⁹ Wallerstein, 2015c, s.121

²⁰⁰ A.g.e., s.144-145

İhtilalde köylü cephesinin siyasî kuvveti Fransa’da mülkün belli ellerde temerküzünü yavaşlatırken, savaş döneminde bu İngiltere’de hız kazanmıştı. Bu farklılık İngiltere ile Fransa arasındaki uçurumu arttırdı ve İngiltere’ye 19.asırda ekilebilir arazi ürünü açısından uzun vadeli bir avantaj sağladı²⁰¹. Savaş ve memleketin dahilindeki siyasî kargaşalar Fransa’nın endüstriyel gelişimini baltaladı²⁰². Savaşın sanayi alanında en göze çarpan etkisi tekstil endüstrisinde oldu²⁰³. 1815 itibarıyla Britanya, pamuk endüstrisinde genelde kıta, özelde ise Fransa üzerinde iktisadî bir üstünlük sağladı^{204,205}. Napolyon Savaşları, dış ticaret sahasında, Fransa açısından baltalayıcı bir rol oynarken²⁰⁶, İngiltere’ye başlıca Avrupalı rakiplerinin rekabet gücünü azaltarak dünya piyasalarında sürekli bir rekabet avantajı verdi²⁰⁷.

Hollanda hegemonyasının Avrupa’nın finans merkezi rolü de savaş sürecinde Britanya’ya geçti. Savaş sürecinde Britanya ekonomisi; ticaret filosu kazançları, ticaret komisyonları, yatırımlardan edinilen kazançlardan müteşekkil devasa ölçekli kredilerle ticarî sahada ve finans alanında hakimiyet sağlayarak artan ticari açığını finanse edebilme kapasitesine erişti ve böylelikle hegemonyanın finans zemini tesis edilmiş oldu²⁰⁸. 1783-1816 yılları arasında okyanuslarda ve açık denizlerde ele geçirdiği deniz üsleriyle²⁰⁹ dünya üzerinde stratejik bir yayılım hattına sahip olarak siyasî kuvveti de artan Britanya, savaşların nihayet bulmasının akabinde dünya sisteminin yeni hegemonyası olacaktı²¹⁰.

²⁰¹ A.g.e., s.146-147

²⁰² Fohlen,Claude, “Trance, 1700-1914” Fontana Economic History of Europe, IV: The emergence of Industrial Societies Part 1, (ed. C.M.Cipolla), Collins/Fontana, London 1973, s.69

²⁰³ Wallerstein, 2015c,s.147

²⁰⁴ A.g.e., s.148

²⁰⁵ Gayer, Arthur D, vd. The Growth and Fluctuation of the British Economy 1790-1850, Barnes&Noble, New York 1975, s.649

²⁰⁶ Fohlen, 1973, s.13

²⁰⁷ Deane, Phyllis, “Great Britain” Fontana Economic History of Europe, IV: The emergence of Industrial Societies Part 1, (ed. C.M.Cipolla), Collins/Fontana, London 1973, s.208

²⁰⁸ Wallerstein, 2015c, s.158-160

²⁰⁹ Bkz.Wallerstein(2015c:158)

Atlas okyanusu bölgesinde St.Lucia, Trinidad, Tobago, Bathurst, Sierra Leone, Ascension, St.Helena, Tristan da Cunha, Gough Adası; Hint okyanusunda Cape kolonisi, Muritius, Sevchelles, Maccadive adaları, Maldiv adaları, Ceylon, Andaman adaları, Penag, Akdeniz’de Malta, Ionian adaları, Büyük okyanusta New South Wales, New Zealand, Macquarie adaları ele geçirildi.

²¹⁰ Wallerstein, 2015c,s.158

Britanya'nın gerisinde kalan Fransa, Belçika, Almanya'nın batısı ve İsviçre ile Birleşik Devletlerin Kuzey Eyaletleri ise sanayileşmeye başlayacak ve 19.asrın ortasına doğru dünya ekonomisinin merkez bölgeleri olarak öne çıkacaklardı²¹¹.

2.3. Modern Dünya-Sistemin Genişleme Evreleri

Modern Dünya-Sistem dış alanda bulunan bölgelerin katılma ve nihayetinde periferileştirilmesi yoluyla sisteme entegre edildiği süreçlerle genişlemiştir. Wallerstein 16.asırda Rusya, Osmanlı İmparatorluğu, Hindistan'ın alt bölümü ve Batı Afrika'nın modern dünya-sistemin dış alanında bulunduğunu 1750-1850 arasında ise sisteme entegre edildiğini ileri sürmektedir²¹². Wallerstein bu süreci modern dünya-sistemin ikinci büyük genişlemesi olarak adlandırmaktadır²¹³.

2.3.1. İlk Fotoğraf (16.Asır)

Doğu Avrupa (Polonya) 16.asır dünya-ekonomisine periferiyken, Rusya dahil değildi. Wallerstein, Rusya ve Doğu Avrupa'nın merkeze [Batı Avrupa] nazaran Avrupa dünya-ekonomisinin farklı kademelerine yerleşmesini, Rusya-Doğu Avrupa arasındaki üç mühim farklılığa işaret ederek izah eder: (a) Ticaretin mahiyetindeki farklılık (Doğu Avrupa-Batı Avrupa ticareti ile Rusya-Batı Avrupa ticareti) (b) Devlet mekanizmasının güç ve rolündeki farklılıklar (c) bu iki farklılıktan neşet eden şehir burjuvazisinin gücü ve rolündeki farklılık²¹⁴.

16.asırda Rusya keten, kendir, yağ ve balmumu gibi denizcilikte kullanılan hammaddeler ve kürk ihraç ederken, lüks maddeler ve askeri mühimmatı da içeren metal mallar ithal ediyordu. 17.asra kadar Batı Avrupa için bir tahıl ambarı ve orman ürünleri deposu işlevi görmedi. 16.asrın sonuna doğru ise Polonya buğdayı Avrupa fiyatları havuzuna alınmıştı. Polonya açısından buğday Avrupa pazarına yönelik iken, Rusya'da bu bir iç piyasaya yönelikti. Esasında mezkûr asırda harice tahıl pazarlamak Çar'ın iznine

²¹¹ A.g.e., s.162

²¹² Wallerstein, 2015c, s.167

²¹³ Wallerstein, Immanuel; Modern Dünya-Sistemi 4, Çev: Latif Boyacı; Yarın Yayınları; İstanbul 2015, s.14

²¹⁴ Wallerstein, 2015a, s.407

tabidir. Polonya'nın dış ticaretinin neredeyse tamamı Batı Avrupa ile iken, Rusya hem doğu hem batı ile ticaret yapıyordu. Rusya'nın doğu ile yaptığı ticaret ulusal bir pazar oluşturma kapasitesindeki hacim ve niteliği itibarıyla batıyla olan ticaretinden daha ehemmiyetlidir²¹⁵.

16.asırda Batı Avrupa'da devlet gücünün artarken Doğu Avrupa'da gerilemekteydi. Polonya'da toprak sahibi aristokrasi bölgeler arasındaki ticaretteki kârlı rolünün etkisiyle güçlenirken yerli burjuvazi zayıflıyor ve neticede devletin vergi tabanı daralıyordu. Bu ise kralı ordunun finansmanında zora sokacaktı. Kendi güvenliklerini sağlama endişesinde olan güç odakları özel ordular oluşturacak, zamanla kral seçilmiş kral haline gelecek, merkezi yasama organı olan Sejm, otoritesinin önemli bir bölümünü yerel meclislere devredecekti²¹⁶.

Rusya'da mutlak monarşinin gelişiminin Batı Avrupa ile paralellikler göstermesini Wallerstein Rusya'nın 17.asra değin Avrupa dünya-ekonomisinin bir parçası olmadığı tezini destekleyen güçlü bir argüman olarak görür. Rusya içinde Çar'ın devletin otoritesini güçlendirmek için takip ettiği yol Batı Avrupa'da olduğu gibi patrimonial bir devlet mekanizmasını geliştirmektir²¹⁷.

Asya ve Hint Okyanusu'nun kıyı bölgeleri de 16.asır da dünya-ekonomisinin Avrupa'nın eşit şartlar muvacehesinde ticaret yaptığı dış alanlarındandır. Asya mezkûr dönemde Avrupa'ya lüks mamulleri sağladı. Avrupa, Asya'nın sunduklarının bedelini altın ve gümüşle ödemek durumundaydı. Wallerstein'e göre bu gerçek o dönemde Asya'nın Avrupa dünya- ekonomisinin bir parçası olmadığını açık bir biçimde ortaya koyar. Zira 16.asrın başından 19.asrın başına değin Avrupa'nın Asya'da bulunan devletlerle münasebetleri Asyalılarca saptanan şartlar ve kaidelerle icra ediliyordu²¹⁸.

İspanyolların Amerika politikaları ise Portekizlilerin Asya politikalarından her iki bölgenin birbirinden farklı sosyo-ekonomik özelliklere sahip olması sebebiyle farklılık

²¹⁵ A.g.e., s.409-412

²¹⁶ A.g.e., s.416

²¹⁷ A.g.e., s.420-424

²¹⁸ A.g.e., 441-445

gösterdi. Amerikanın kolonizasyonunun ödülleri büyükken, Asya için bu çok güçlü. Portekizliler Asya'ya ulaştıklarında zaten gelişkin bir dünya-ekonomisi mevcuttu. Asya için Portekizli tüccarlar Asya içi ticaretin rasyonelleştirilmesi anlamına gelmekteydi. Ekonominin sosyal mekanizmasına ve siyasî üst yapılara ise dokunulmadı. Bu farklılıklar sebebiyle Amerikalılar Avrupa-dünya ekonomisinin periferisi olacak, Asya ise dünya-ekonominin dış alanında kalacaktı²¹⁹.

2.3.2. Dış Alan-Periferi Hareketlilikleri: Katılım

Takriben on sekizinci asrın ikinci yarısının başlangıcıyla on dokuzuncu asrın birinci yarısının bitimi arasındaki devre, 16.asırdan beri dünya-ekonomisinin dış alanında bulunan Hindistan'ın alt bölümü, Osmanlı İmparatorluğu, Rus İmparatorluğu ve Batı Afrika'nın Avrupa dünya ekonomisine dahil edildiği; sürece karşılık gelir²²⁰. Sözü edilen bölgelerin dünya-ekonomisinin dış alanında olma konumundan ayrılıp dünya ekonomisinin periferi katmanına yerleşmesiyle nihayete ermiş olan bu süreç kendi içinde statik olmayan şu üç ardışık merhaleden oluşur: *Dış alanda bulunma, katılma ve periferileştirme*. Sürecin katılma (ya da bütünleşme olarak) olarak tavsif edilen safhası, ilgili bölgenin dünya-ekonomisinin yörüngesine bir daha kopamayacağı biçimde tutturulması olarak tanımlanabilir. Periferileştirme ise bundan çok daha fazlasıdır ve “...bölgenin en küçük yapılarının, bazen kapitalist gelişmenin derinleşmesi olarak göndermede bulunulan, sürekli dönüşümünü kapsamaktadır”²²¹.

Sürecin katılım(bütünleşme) safhası tamamlandığında ilgili bölgenin üretime dair bazı alanlarının kapitalist dünya ekonomisinin iş bölümünü oluşturan çeşitli mal zincirleriyle bütünleşmesi tamamlanmış olur^{222,223}.

²¹⁹ A.g.e, s.443-450

²²⁰ Wallerstein, 2015c, s.167

²²¹ A.g.e., s.168-169

²²² A.g.e., s.168

²²³ Bkz.Wallerstein(2015c:168)

Wallerstein, katılımın(bütünleşmenin) mahiyetini şu ifadelerle açıklığa kavuşturuyor: “Belirli bir üretim sürecinin bu iş bölümüyle bütünleşmiş olduğunu nasıl anlayacağız? Bir üretim süreci eğer üretimi bu dünya ekonomisinin sürekli “değişen pazar şartlarına” (değişimin kaynağı ne olursa olsun), bu “pazarda” sermaye birikimini maksimize etmek için bu üretim süreçlerini kontrol edenlerin çabaları açısından -kısa vadede olmasa da en azından makul bir orta vadede- tepki verirse bütünleşmiş sayılabilir. Genel olarak bunun

Katılımın gerçekleşip gerçekleşmediği ilgili bölgenin yerindeki üretim süreçlerinin dünya-ekonomisinin sürekli değişen pazar şartlarına tepki verme yeteneğinin olup olmadığının tespitiyle malum olur²²⁴ ve sözü edilen tepki verme yeteneği şu üç etkenin varlığı ve kuvveti nispetinde vücut bulur: *karar verme biriminin büyüklüğü, iş gücünün zorlanabilirliği, güvenli bir kurumsal üst yapının varlığı*^{225,226}.

1500-1750 arasındaki dönemde kapitalist dünya ekonomisi ile sürdürdükleri ticaretin mahiyetine bakıldığında ilgili dönemde dünya-ekonomisinin dış alanında oldukları bariz olan^{227,228} bu dört bölge için durum 1750 itibariyle değişmeye başladı. Dış alandaki bu dört bölgede katılımın belirtisi olan tepki verme yeteneğine ilişkin yukarıda zikredilen parametreler işlerken, Avrupa-dünya ekonomisi ile ticareti, periferileşmeyi ima eden yeni bir ithalat-ihracat modeli²²⁹ ile mahiyet değiştirdi. Nihayetinde bu bir

olduğunun söylenmediği, çeşitli üretim süreçlerindeki değişikliklerin nedenleri dünya ekonomisinde maksimum sermaye birikimine izin veren düşüncelerden başka olduğu sürece bu belli süreçlerin bulunduğu bölgeler, ticaret bağlarının olmasına rağmen ve mevcut ticaretin ne kadar geniş ve karlı olmasına bakılmaksızın dünya ekonomisinin dış bölgelerinde sayılmalıdır.”

²²⁴ A.g.e., s.168

²²⁵ A.g.e., s.169

²²⁶ Bkz.Wallerstein(2015c:169)

Daha büyük bir karar verme birimi pazarın değişen şartları karşısında, üretimde kendi üzerinde ve sermaye birikimi açısından sonuçları olacak kararlar alabilecektir. “Bu tür büyük karar verme birimlerinin oluşturulması ya doğrudan üretim yerinde(yani bir “tesis” oluşturarak) ya da üretimin ticari olarak toplandığı yerde gerçekleşebilir.

“...tepkiler makul derecede güvenli bir kurumsal üst yapıyı ve uygun yabancı para düzenlemelerini gerektirmektedir.” Zira “..üretim süreçlerini kontrol edenler, eğer ilgili güç ve otoriteye sahip siyasi kurumlar bu tepkilere izin verirler, bunları teşvik eder ve desteklerse, daha büyük olasılıkla yanıt vereceklerdir.”

²²⁷ A.g.e., ss.169-170

²²⁸ Bkz.Wallerstein(2015c:170,177)

Bu dört bölgenin Avrupa dünya-ekonomisiyle yürüttüğü ticaret lüks mallar etrafında dönüyordu. Bu ticaretin bir tarafın dış alan olduğunu ihsas ettiren bir diğer özelliği, bu bölgelere lüks mallar karşılığında akan altın ve gümüşten kaynaklı kalıcı bir ticaret dengesizliğiydi. Bu olgu, Avrupa mallarının bu dört bölgenin ilgisini çekmediğini gösterir, “bu da kapitalist dünya ekonomisinin mal zincirlerini oluşturan bütünleşmiş bağlantılarda yer almadıkları anlamına gelir.”

²²⁹ Bkz.Wallerstein(2015c:177-178)

“Yeni ihracat-ithalat modeli kapitalist dünya ekonomisinde eksensel işbölümü oluşturan oluşturan merkez-periferi çatallaşmasını yansıtıyordu. Bu temelde, merkezdeki mamul maddelere karşı periferideki maddelerin değişimi anlamına geliyordu.”

asırlık devrenin sonunda süreç tüm safhalarıyla [katılma-periferileşme] dört bölge için de tamamlanmış oldu²³⁰.

İmdi, her bir bölge için bu değişimlere değinilmelidir. 19.asrın birinci yarısında Hindistan alt kıtasının ihracatında dört hammadde ürün [indiago,ham ipek, afyon ve pamuk] toplam hacmin yüzde altmışına ulaştı²³¹. Osmanlı İmparatorluğunda da durum benzerdi. 1750 itibariyle ticaret hacmi ani bir biçimde arttı. Asrın bu ikinci yarısında Fransa ile ticarete dört kata kadar artış oldu²³². Bu dönemin ihracat bileşiminde mamul ve yarı mamul emtiadan ham maddelere doğru bir yönelim vardı. Şark kumaşı yerini moher ipliğine, ipekli mallar ham ipeğe, pamuk ipliği pamuğa bırakıyordu^{233,234}.

Rusya'nın da benzer biçimde 1750-1850 döneminde Batı Avrupa'yla olan ticaretinde çarpıcı bir yükseliş olurken, ihraç ettiği ürün hacminin kahir ekseriyeti hammaddelerden oluşmaya başladı²³⁵. Yeni İngiliz teknolojisinin 19.asrın başlarında Rusya'nın demir ihraç endüstrisini çokertmesinin etkisiyle buğday demirin yerine geçerek önemli bir ihraç kalemi oldu²³⁶.

İhracat-ithalat modelindeki değişimin, sözü edilen bölgelerin ihracat bileşimlerinde hammadde yüzdesini arttırması imalat sektörünün zayıflaması demektir. Bu bağlamda Hindistan örneği çarpıcıdır. 1800'den önce dünya standartlarında bir tekstil üretim merkezi olan Hindistan'ın bu sahadaki düşüşü çok hızlı oldu²³⁷.

Fransızların 1761 senesinde Osmanlı İmparatorluğu'ndan ithal edilen pamuk ipliğine koyduğu yüksek oranlı bir gümrük vergisinin, İngilizlerin dokuma sektöründeki

²³⁰ A.g.e., s.177

²³¹ Chaudhuri, Kirti Narayan . "Foreign trade and balance of payments (1757-1947)" *The Cambridge economic history of India 2*, (ed:D.Kumar), Cambridge University Press, Cambridge 1983, s.844

²³² Wallerstein, 2015c,s.181

²³³ Ag.e., s.181

²³⁴ Frangakis, Helen, "The Commerce of Izmir in the Eighteenth Century(1695-1820)", (Yayınlanmamış doktora tezi), King's College, London University, 1985. s.241-242'den aktaran Immanuel Wallerstein *Modern Dünya Sistemi-3*(3.basım), Çev: Latif Boyacı; Yarı Yayınları; İstanbul 2015, s.181

²³⁵ Gille, Bertrand. *Histoire économique et sociale de la Russie, du Moyen Age au XXe siècle*. Payot,1949. S.156'dan aktaran Immanuel Wallerstein *Modern Dünya Sistemi-3*(3.basım), Çev: Latif Boyacı; Yarı Yayınları; İstanbul 2015, s.182

²³⁶ Wallerstein, 2015c,s.183

²³⁷ A.g.e., s.192

makine kullanımındaki artışla bir araya gelmesi bu ürünün ihracına ağır bir darbe vurdu, ihracat ham pamuk lehine değişti²³⁸. Sanayi sektörünün zirvesini Osmanlı için 1780’leri işaretleyen Genç’e göre bu tarih itibarıyla Batı Avrupa ile Osmanlı tekstil endüstrisi arasındaki mesafe açılmaya başlamış ve Osmanlı sanayii gerileme evresine giriş yapmıştı²³⁹.

Batı Afrika içinde durum farklı değildi. 19.asrın başına gelindiğinde, o zamana değin demir mamulleri endüstrisinin hammadde temin ettikleri yerli demir madenciliği ve eritme endüstrileri, Avrupa’dan daha ucuz ürün ve saf demir çubukların ithaliyle rekabet edemediğinden neredeyse ortadan kalktı. İşaret edilen asır boyunca yerli demir mamulleri endüstrisinin karşı karşıya bulunduğu bir diğer handikap sanayi devrimiyle genişleyen üretim tekniklerinin artan miktarda üretimini mümkün kıldığı demir bıçak, çanak, çapa, tel gibi demir mamulleriyle rekabet etmek zorunda kalmasıydı²⁴⁰.

Yukarıda dış alanın kapitalist-dünya ekonomisine katılım sürecinin parçalarından biri olarak zikredilen büyük karar verme birimleri ürün zincirinde konumlandığı yere göre iki farklı biçim alır. Ya temel üretim “çiftlik” olarak adlandırılan büyük birimler halinde örgütlenebilir, ya da ürün zincirinin başlangıç kısmının sonraki evrelerinde bir ticaret yarı-tekeli veya oligopolü mümkün kılan büyük halkalar oluşturulur. İkinci biçimde küçük üretici kitlesi büyük ölçekli tüccara borçlanma yoluyla bağımlı kılınır²⁴¹.

Bahse konu olan dönemde indiago, pamuk, ipek ve afyon olmak üzere ihracatı dört temel ürün etrafında dönen Hindistan değerlendirildiğinde indiago’nun üretiminde çiftlik eğiliminin ağır bastığı söylenebilir. Bölgede 18.asrın son çeyreğinde batı yarımkürenin azalan arzı karşısında birkaç İngiliz tüccarı tarafından çiftlikler oluşturuldu²⁴². Buna ilaveten küçük ölçekli üreticilere krediler verildi. Bu krediler ise bir durgunluk işaretinde

²³⁸ Issawi, Charles Philip. “Economic history of the Middle East, 1800-1914”. University of Chicago Press, Chicago 1966, s.41

²³⁹ Wallerstein, Immanuel; Modern Dünya Sistemi-3; Çev: Latif Boyacı; Yarın Yayınları; İstanbul 2015(3.Baskı) s.194

²⁴⁰ Flint, John Edgar. “Economic Change in West Africa in the Nineteenth Century”*History of West Africa-2*. (eds. J.F.A. Ajayi&M.Crowder), Longman, London 1974. s. 387

²⁴¹ Wallerstein, 2015c,s.197

²⁴² A.g.e., s.197

geri isteniyor ve topraklara el konuluyordu²⁴³. Bu durum toprakların tek elde teksifini sağladı²⁴⁴.

Osmanlı İmparatorluğu'na bakıldığında da çiftliklerin ihracata dönük ürünlerle olan bağlantısı netti. Rusya'da da topraklar önemli ölçüde aristokratlarda toplanmıştı. Katılım sürecinde bu eğilim giderek güçlendi ve peşin satılık mahsul üretimiyle birliktelik arz etti. Batı Afrika'da da durum farklı değildi. Palmiye yağı gibi peşin satılık ürünlere yönelim çiftlik yapıları oluşturma girişimleriyle el ele yürüdü²⁴⁵.

Dış alanın kapitalist dünya ekonomisine katılım sürecinde olduğunu ima eden bir diğer faktör iş gücünün zorlanabiliyor olmasıydı²⁴⁶. Bu, üreticiyi, değişen pazar şartlarında ürünün rekabetçi bir fiyattan el değiştirmesini mümkün kılacak ölçüde iş gücü temin etme yeteneğiyle donatır²⁴⁷.

İşgücünün zorlanması Rusya'da serfliğin daha baskıcı bir türü olan *barshchina* [angarya işgücü]'nın bilhassa 1780-1785 ve 1850-1860 arasında *obrok*²⁴⁸ un aleyhine gelişti. Batı Afrika'da ise kölelik kullanımı daha yaygındı. Köleler, dünya ekonomisinin mal zincirleriyle bütünleşmiş girişimlerde salt işçi işlevi görmedi, sermaye malı, varlık stoku ve spekülasyon aracı olarak da rol oynadı^{249,250}.

Osmanlı'nın Balkanlar mintikasında da benzer örüntüler göze çarpar. Makedonya'da emek hacmindeki yetersizlik bölgenin toprak karakteristiği(yetersizlik, toprak ilişkileri) ile bir araya geldiğinde gündelikçilikte artış eğilimine yol açtığı görülür.

²⁴³ Siddiqi, Asiya, *Agrarian change in a northern Indian state*, Oxford University Press, London 1973, s.151

²⁴⁴ Wallerstein, 2015c,s.197

²⁴⁵ A.g.e., s.198-201

²⁴⁶ Bkz.Wallerstein(2015c, 203)

“Bu zorlama kavramsal olarak ayrılması gereken iki ögeyi içeriyordu: İşçinin daha sıkı(daha verimli?) ve daha uzun(günlük,yıllık,yaşam boyu) çalışmaya zorlama biçimi ve işçinin resmi hakları ya da hukuki statüsü dolayısıyla işiyle ilgili seçenekler dizisi.”

²⁴⁷ A.g.e., s.202

²⁴⁸ Bkz.Wallerstein(2015c, 206)

“bir mülkün kirasını ödeyerek her türlü görevden bağışık olma”

²⁴⁹ Latham, Anthony. (1971). “Currency, Credit and Capitalism on the Cross River in the Pre-Colonial Era.” *The Journal of African History*, 1971/12(4), 599-605. Retrieved December 9, 2020, from <http://www.jstor.org/stable/181016>

²⁵⁰ Wallerstein, 2015c,s.213

Osmanlı çiftlik sahipleri kiracılarını borçları yoluyla ve arazi içinde küçük topraklar ödülüyle kendilerine bağlıyorlardı²⁵¹. Yönetim, Romanya ve Tuna'da köylü sınıfını boyun eğdirmeye matuf angarya düzenlemeleri vasıtasıyla senyörlerle işbirliği yapıyordu²⁵².

Dış alandaki bölgenin dünya ekonomisine katılımı tamamlandığında dış ticaret dünya ekonomisinin bir parçası haline gelir ve riskli bir iş olmaktan çıkıp dünya-ekonomisinin devletlerarası sistemi tarafından koruma altına alınır²⁵³. Güvenli bir kurumsal üst yapının tesisi olarak tavsif edilen ve dış alanın katılımının üçüncü şartı olan bu olgu, bahse konu olan dört bölgeyi her birinde çok farklı siyasal dinamikler cereyan etse de katılım tamamlandığında dünya-ekonomisi ile siyasal ilişkileri açısından birbirine yaklaştırdı²⁵⁴.

Osmanlı, Avrupa devletler sistemine, onun diplomasi formunu şartsız kabul ederek iştirak eden ilk Hristiyan olmayan ülkeydi²⁵⁵. İmparatorluk bu menzile varabilmek için hangi kritik dönemeçleri aldı? Serüven bir kabulle başlar: 1777 senesinde imza edilen Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla Osmanlılar askerî sahada yardım almadan kendilerini savunamayacakları gerçeğiyle yüzleştiler ve Avrupa diplomasisiyle bütünleşmenin gerekliliği kanaatine vardılar^{256,257}.

Balta Limanı Antlaşması bir diğer mühim dönemeçti. Antlaşma ile önceki kapitülasyonlar süresiz uzatıldı, Osmanlıların dış ticaret emtiası üzerinde uygulayabileceği gümrük vergisi oranı ithalat ve transit ticarete %3 ihracatta ise %12 ile sınırlandırıldı. Antlaşma Osmanlı İmalat Sanayiine mani olmakla kalmadı devlet

²⁵¹ McGowan, Bruce. "Economic Life in Ottoman Europe". Cambridge University Press, Cambridge 1981, s.72

²⁵² A.g.e., s.73

²⁵³ Wallerstein, 2015c,s.220

²⁵⁴ A.g.e., s.220

²⁵⁵ Hurewitz, Jacob C. Ottoman Diplomacy and the European State System. *Middle East Journal*, 1961, 15(2), 141-152. Retrieved December 12, 2020, from <http://www.jstor.org/stable/4323345>, s.141

²⁵⁶ Heyd Uriel. "The Later Ottoman Empire in Rumelia and Anatolia" *The Cambridge History of Islam, I: The Central Islamic Lands*.(eds.P.M.Holt, K.S.Lambton, B.Lewis), Cambridge University Press, Cambridge 1970, s.356

²⁵⁷ Wallerstein, 2015c,s.225

gelirlerinde mühim hacimli bir gerilemeye de yol açtı. Devlet 1854’de ilk kez borç alacak, 1878’deki ani çöküşün akabinde ise borç vesayetinin zirvesine erişecekti²⁵⁸.

1838’den sonra Britanya’nın dördüncü en iyi müşterisi haline gelen Osmanlı I. Abdülmecid devrinde ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile getirilen siyasî ve idari reformlarla bütünleşmenin siyasal gerekliliklerini de tamamlamış olacaktı. 1850’ye gelindiğinde devlet iç yapısı itibariyle daha kuvvetli lakin dışarıda daha zayıf, korunmasız ve coğrafi açıdan daha küçüktü²⁵⁹.

1750’lerde Osmanlı İmparatorluğu’na nazaran çok daha ileri bir siyasal çözülme safhasında olan Moğol İmparatorluğu katılım tamamlandığında Hindistan bölgesindeki diğer küçük siyasî birimlerle birlikte ortadan kalktı ve yerini egemen olmayan Hindistan’a bıraktı²⁶⁰.

Rusya’nın serüveni nasıldı? 1766 senesinde imza edilen İngiliz-Rus Antlaşması, Britanya’nın çıkarlarına hizmet etmek üzere hammadde ihracatı için düşük oranlı gümrük vergileri içeriyordu. İdari sahada neler oluyordu? Büyük Petro soyluları orduya sokarak adem-i merkeziyetçi eğilimlerin önünü kesti. Catherine ise soyluların ömür boyu zorunlu askerlik yükümlülüklerini kaldırdı. Onlara ticari ürün müteşebbisleri olabilmeleri açısından zamanlarını iade eden sivil bir aygıt ihdas etti. Eski eyaletleri ilga eden Catherine, bir kısmı merkezden atanmış memurlar bir kısmı ise yerel ölçekte seçilmiş mümessillerden oluşan idari yapılara sahip 50 ayrı guberniyaya böldü. Bu, Rus İmparatorluğu’nun haraç toplayan bir yapıdan her biri ortak hedeflere yönelmiş memurlarla mücehhez sivil bir idareye dönüşümü demekti. İç örgütlenmedeki bu ıslahatlar emeğin gittikçe baskı altına alınmasını da kolaylaştıracaktı²⁶¹.

1750 itibariyle Batı Afrika bölgesi, Osmanlı Rus ve Moğol İmparatorlukları’na benzer siyasî bir örgütlenme birimine sahip olmayışıyla diğer üç bölgeden farklılaşıyordu. Bölge birkaç güçlü ve ekseriyeti köle ticaretiyle uğraşan devletle, askeri ve siyasi açıdan zayıf küçük devletlerden müteşekkildi. Dahomey ve Ashanti Devletleri bölgede köle satımıyla iştigal eden büyük devletlerdendi. Bu devletler dünya

²⁵⁸ Ag.e., s.226-227

²⁵⁹ A.g.e., s.227-228

²⁶⁰ A.g.e., s.228

²⁶¹ A.g.e., s.237-238

ekonomisinin ekonomik güçleri nazarında, diğer bölgelerde anarşi yaratan ve bu sebeple dünya-ekonomisinin işleyiş düzenini bozan yapıları. Ticaretin köle ihracından önce karışık ihracata akabinde ise köle ticaretinden tamamen arı bir ihracat bileşimine dönüşümüyle köle sahası olarak iş gören daha küçük devletler yararsız hale gelirken, ihtiyaç var olanlardan daha büyük lakin daha zayıf ve daha güçlü olmayan devletlerin teşkili yönünde belirdi. Batı Afrika'nın dünya ekonomisine katılımını bu dinamikler yönlendirdi²⁶².

18.asrın ortasında Amerika kıtasındaki toprakların yarısından fazlası Büyük Britanya, Fransa, İspanya ve Portekiz'in müstemlekesi mevkiindeydi. 19.asrın ortalarında bu siyasî manzara değişecek, müstemlekeler fiilen bağımsız devletlere dönüşeceklerdi. Bu dekolonizasyon süreci, 20.asırda gerçekleşecek ikinci büyük dekolonizasyondan, süreç sonunda meydana gelen devletleri kontrol eden nüfusun bileşimi açısından ayırıyordu. Amerikalı-yerliler ve siyahlar oluşan yeni egemen devletlerde nüfusun ekserisini oluşturmalarına rağmen dışarıda bırakıldılar²⁶³.

1763 Paris Antlaşması'nın ertesindeki yirmi senede menzili bağımsız devletler olan tarihî sürece karşılık gelir. Bağımsızlığını yeni kazanan Birleşik Devletler'in 1783'de doğusu Atlantik Okyanusu, kuzeyi Kanada, güney sınırını İspanyol hükmü altında olan Louisiana'dan Floridaya uzanan Meksika körfezi'nin kuzeyi, batısı ise Mississippi ve Alpalacahianlar arasındaki geniş alanla çevriliydi²⁶⁴.

Tarihsel bir sistem olarak modern dünya-sistemin temel unsurlarının oluşumunun sunulduğu Wallerstein'in tarihî anlatısına göre kapitalist dünya-ekonominin çekirdek-yarı periferi- periferi eksenindeki işbölümü “uzun 16.yy da” oluştu. Çok sayıda politik birimi barındıran yapısında 16.asır ile 19.asrın sonu arasındaki dönemde Hollanda ve İngiltere hegemonik kuvvet olarak sistemi şekillendirdi. 18.asrın ikinci yarısı ile 19.asrın ikinci yarısı arasındaki bir asırlık süreçte ise kapitalist dünya-ekonomi öncesinde sistemin dışında olan Rusya, Osmanlı İmparatorluğu, Hindistan'ın alt bölümü ve Batı Afrika'yı içerecek şekilde genişleme evresine girdi.

²⁶² A.g.e., s.240-241

²⁶³ A.g.e., s.245

²⁶⁴ A.g.e., s.287-291

3. MODERN DÜNYA-SİSTEM ANLATISINA YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER VE DEĞERLENDİRME

Modern Dünya-Sistem serisinin ilk cildi yayınlandıktan sonra çok sayıda eleştiri aldığı bilinmektedir. Serinin diğer ciltleri yayınlandıkça eleştiriler ve değerlendirmeler artmıştır. Bu bölümde getirilen eleştiriler ve eleştirilere ilişkin yapılan değerlendirmeler aktarılmaktadır. Bu bağlamda, eleştiriler Marksist eleştiri, indirgemecilik eleştirileri ve katılım süreçlerine dair eleştiriler olarak üç başlıkta sunulmaktadır.

3.1. Marksist Eleştiri

Bu eleştiri kapitalist iktisadi gelişmenin izahında Wallerstein'in sınıf ilişkileri yerine mübadele olgularına ağırlık verdiği yönündedir. Modern Dünya-Sistem serisinin ilk cildi yayınlandıktan sonra Brenner tarafından getirilen ve aşağıda ayrıntılı olarak sunulan marksist eleştiride kapitalizmin ortaya çıkışının katılımlar, uzmanlaşma, ve bölgelerarası artık transferi gibi niceliksel dönüşümlerle değil göreceli artık üründe artış ile sonuçlanan niteliksel değişimlerle izah edilebileceği ileri sürülmektedir.

3.1.1. Robert Brenner

Brenner, 1977 tarihli makalesinde, Wallerstein'in izini A.Smith'de sürer. Smith'de “toplumun servetinin büyümesi, işbölümünün ulaştığı düzeyin fonksiyonudur.” Smith'in işbölümünün sınırını pazarın genişliğinde bulmasına benzer bir biçimde, Wallerstein teorisini kapitalizmin ticarete dayalı olduğu bir işbölümü üzerine kurmaktadır. Bu ise kapitalizmin gelişimini izahın göreceli artık ürün/emek artışı içeren niteliksel değişiklikler yerine “niceliksel” dönüşümlerle temellendirileceği anlamına gelir: Sistemin ölçeğinin yayılma yoluyla büyü(tül)mesi [(coğrafi genişlemeler/katılımlar), farklı ürünler ve farklı bölgeler için emek denetimi yöntemlerinin geliştirilmesi [uzmanlaşma], kapitalist dünya ekonomisinin “merkezi” olacak yerlerde güçlü devlet mekanizmalarının ihdası(artışın güvence altına alınmasını sağlamak için) . Ancak ne katılımlar ne çevreden merkeze artık transferi ne de bölgelerarası uzmanlaşma, “ ‘bizatihi kendiliğinden gelişen’, ‘teknik emek sürecini ve toplumun bileşimini’ sürekli ‘kökten yenileyebilen ve yenilemek zorunda

olan' bir sistemin oluşumunu belirleyemezler"²⁶⁵. Evet, "kapitalizm mübadele yoluyla kâr için üretimin ağır bastığı bir sistemdir" ancak bu kapitalizmin yeter koşulu değil. Sadece özgür-ücretli bir emek sisteminin, yani emeğin meta olduğu üretim ilişkilerinin var olduğu bir çerçevede, üretici güçler satın almak için satmak, varlıklarını sürekli kılabilmek için satmak ve satın almaya devam etmek, genişleme ve yenilikler yapmak yönünde güdülenebilirler. Yani mübadele yoluyla kar için üretimin süreklilik kazanması ancak Marx'ın "genelleşmiş meta üretimi" kavramsallaştırması ile muttasıf bir yapıda olanaklıdır²⁶⁶.

Kapitalist iktisadî gelişmenin çözümlenmesinde özgür-emek gücüyle karakterize üretim ilişkileri yerine "piyasada kâr için üretimin" analiz aracı olarak ön plana çıktığı bu teorik yapılandırma, kapitalizmin tarihin ufkunda belirmesi için dünya-imparatorluklarının geride kaldığı bir tarihsel düzlem gerektirmektedir. Yani, kapitalizmin gelişimini, büyük hacimdeki iktisadi artığa el koyan bu yapıların kaybolduğu döneme 'yerleştirmesi', Wallerstein'in bu sürecin dinamiğini dünya ticaretinin engellenmemiş olmasında gördüğünü açığa vuran teorik bir seçimdir. Başka bir deyişle, kapitalizmin varlığının özgür emek gücü ile ilişkilendirildiği sınıf-temelli bir yaklaşım yerine; üretimin piyasada kâr için yapıldığı bir sistem vurgusuyla değerlendirilmesiyle, kapitalizm, ancak dünya pazarının bir dünya-imparatorluğu marifetiyle zapturapt altına alın(a)mamasıyla olanaklı hale gelir²⁶⁷.

Kapitalist gelişmenin izahında odağın üretim ilişkileri üzerinden piyasada kar için üretime kayması, Wallerstein'in teorisini ticarete dayalı bir işbölümü üzerine kurabilmesini sağlar. Modern Dünya-Sistemi Analizi'nde işbölümü bir üretim görevleri hiyerarşisiyle tanımlanacaktır. Yüksek beceri düzeyleri ve sermayenin yoğunluğunu gerektiren üretim türleri [görevleri] eksenel iş bölümünün hegemonya ve merkez olarak tanımlı daha yüksek 'düzeydeki' bölgelerine ayrılmıştır. Kapitalist dünya-ekonomisinde birikmiş sermayeyi emek gücüne kıyasla daha çok ödüllendirmesi iş bölümündeki görev hiyerarşisini piyasa güçlerinin de yardımıyla sürekli kılacaktır²⁶⁸. Wallerstein'in sunduğu

²⁶⁵ Brenner Robert, "The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marksizm", Çev: Savran Sungur& Tonak E.Ahmet s.13-17

²⁶⁶ A.g.e., s.16

²⁶⁷ A.g.e., s.13-16

²⁶⁸ A.g.e., s.20

bu çerçeveye Brenner şu soruyu sorarak itiraz edecektir: Görevler hiyerarşisinde bazı üretim türleri [görevleri] neden ötekilere göre daha fazla sermaye ve nitelikli emek kullanarak gerçekleştirilir? Wallerstein'in "Ya Doğu Avrupa Batı Avrupa'nın 'fırıncısı' olacaktı ya da tam tersi" sözünden hareketle Brenner soruyu Wallerstein yerine cevaplar: Gıda maddeleri üretiminin imalat sanayiine oranla daha az sermaye ve nitelikli emeğe ihtiyaç gösterecek dolayısıyla toplam artıktan daha az pay alacaktı. Böylece azgelişmişlik, Wallerstein'de dünya-ekonomisi görev hiyerarşisine 'çevre'den katılımımla 'gelişecektir'. Ürünün kendisinin bizatihi üretiminde kullanılan nitelikli emek ve sermaye yoğunluğunu belirleyen bir etken olmadığını söyleyen Brenner, bir bölgenin dünya-ekonomisindeki yerini sözü edilen bölgede üretim süreçlerince içerilen nitelikli emek ve sermaye oranı belirliyorsa bunun nedeninin açıklanması gerektiğini, aksi takdirde bunun Wallerstein'i bir totolojiye düşüreceğine işaret eder²⁶⁹.

Wallerstein'in 'güçlü ve zayıf devletlerin dünyanın çeşitli bölgelerine taksimi' de Brenner'e göre teorisinde bir zafiyet noktasıdır . Bu bağlamda Wallerstein'in "farklı roller farklı sınıflara, farklı sınıflar ise farklı siyaset türlerine yol açar" ifadesini hatırlatan Brenner, Wallerstein'in iktisadî olarak (baştan) belirlenmiş/kurgulanmış bir yapı kurduğunu söylemektedir. Wallerstein bir yandan emek kontrol sistemlerinin (sınıf yapılarını) bölgenin dünya-ekonomisindeki görevler hiyerarşisince belirlendiğini ileri sürerken, öte yandan devletin niteliğini belirleyen sınıf yapısı olduğunu savunur. Bu Wallerstein'ı, bir bölgedeki siyasal yapının o bölgenin dünya-ekonomisindeki işbölümündeki yerince belirlendiği önermesiyle çelişkiye düşürür²⁷⁰.

Kapitalist bir gelişmenin dinamiği merkez-çevre zincirindeki artık aktarımında aranamaz. Salt servetin birikimine dayanmayıp, üretim ve geçim araçlarının doğrudan üreticilerinin emek üretkenliğinin artışıyla ilişkili nitel bir süreçte saklıdır. Dolayısıyla kapitalizmin ilk ortaya çıkışı para, ticaret, meta üretimi, ticaret sermayesi gibi olgulara indirgenemez. Bunlar, ilişki içerisinde oldukları üretimin sınıf yapısı çerçevesinde anlam kazanır. Evet sözü edilen olgular kapitalist toplumda üretim ilişkileri açısından kritik

²⁶⁹ A.g.e., s.21-22

²⁷⁰ A.g.e., s.22-23

işlevlere sahiptirler ancak kendi başlarına (salt meta üretiminde niceliksel genişlemeler yoluyla) kapitalist üretim ilişkilerine ve piyasa kârlılığıyla şekillenen bir iktisadî gelişme kalıbına yol açamazlar. “Bu yüzden kapitalizmin ilk ortaya çıkışında ticaretin veya tüccar kapitalistlerin etkisini görmek döngüsel bir bakıştır: Çünkü burada kapitalizmin kökenleri kapitalist biçimde hareket eden kapitalistlerin davranışlarıyla açıklanmaktadır”²⁷¹.

3.2. İndirgemecilik Eleştirileri

Zolberg Wallerstein’i politik değişkenleri iktisadi değişkenlere indirgeyerek göz ardı ettiği yönünde eleştirmektedir. Skocpol Wallerstein’i kapitalizmin gelişimini farklı bölgelerde beliren farklı emek kontrol biçimlerine, farklı devlet yapılarının oluşumu ve çözümlenmesi ise egemen sınıfların çıkarlarına indirgediği yönünde eleştirmektedir. Chirot ve Ragin’den gelen eleştirinin odağında ise Wallerstein’in değişimin kaynaklarını tek tek analiz etmek yerine dünya-sistemi çerçevesine tanımlanmış parametreler eşliğinde yorumlamasının değişimin incelenmesini örneklerle açıklamaya indirgediği bulunmaktadır.

3.2.1. Aristide Zolberg

Zolberg, çalışmasında, Modern Dünya-Sistemi Analizi’ne dair bir ‘kayıp bağ’ teşhisinde bulunmaktadır: Wallerstein, siyasi yapılar ve süreçleri sistemine epifenomenal olarak tanımlamıştır. Belli politik konfigürasyonlar sistem tarafından ihtiyaç duyulduğunda ortaya çıkar, yani işlevselci bir eğilim sergilenir: “politik değişkenleri veri olarak görme eğilimi”²⁷².

Zolberg, zincirdeki kayıp bağı telafi edecek bir kavram önermektedir: *modern devletler sistemi*. Bu yapı, uzun on altıncı yüzyılda Batı Avrupa’da belirse de kökleri çok daha gerilere doğru izlenebilen, bir dizi politik-stratejik aktörü[siyasal birimi] barındıran ve bu birimlerin iç ve dış etkileşimleriyle şekillenen bir politik düzleme işaret eder. Yapıdaki ‘temel bağlantı’ ise Wallerstein’in analizinde öne sürdüğü gibi salt “iktisadî” değildir. Zolberg, Wallerstein’in temel bağlantıyı ‘iktisadî’ hat üzerinden kurup politik yapı ve süreçleri sisteme baştan epifenomenal olarak tanımlamasına rağmen; eserinde bu

²⁷¹ A.g.e., s.24

²⁷² Zolberg, A. (1981). Origins of the Modern World System: A Missing Link. World Politics, 33(2), 253-281. doi:10.2307/2010372 s.255

“teorik niyetinin tersine” eğilimler sergilediğini düşünür. Zolberg bu eğilimleri, Wallerstein’in; feodalizm, Avrupa’nın genişlemesiyle ortaya çıkan yapının(kapitalist dünya-ekonomi) ana karakteristikleri, yapının dış sınırlarının tayini, devletleri dünya-ekonomisinin çekirdek, periferi ve yarı-periferi katmanlarına “atayan” faktörlerin tespiti ve Avrupa bölgesindeki devlet yapılarının çeşitliliğine dair izahlarında izler²⁷³.

Wallerstein’in, feodalizmi tanımlarken, bu tarihî fenomen, analiz için geliştirdiği “tipolojik hücrelere”²⁷⁴ uymadığından teorik bir çıkmaz yaşadığını ifade eden Zolberg; on beşinci asrın arifesinde beliren, küçük imparatorluklar, ulus devletler ve şehir devletlerinden müteşekkil dünya-ekonomisinin bütüncül yapısını kültürel kimliğe işaret eden bir kavrama, medeniyete hamlettiği için teorik iddialarıyla çeliştiğini düşünür. “Ortaçağ Prelüdü” başlığı altında merkezi devlet bürokrasinin yükselişine ilişkin çözümlemelerinde Wallerstein, “bu ilkel devletlerin politik bir boşlukta yüzmesine izin verir, çünkü feodal nitelikli sisteme politik bir yapı atfetmez.” Ancak bölgedeki örgütlenmeler, imparatorluklar ve tüm bu siyasi aktörler arasındaki karmaşık politik-stratejik etkileşimlerin mevcudiyetine dair kanıtlar bu yaklaşımın sorunluluğunu ortaya koyar. Ortaçağ Avrupası’nda siyasi yapının alanı ekonomik olandan daha kapsamlı ve kuşatıcı karakter arz ediyordu. Bu yapıdaki birimler birbirini tamamlayan ve rekabetçi yönleriyle birlikte Avrupa’nın bütünlüğüne denk düşen siyasi organizasyonun farklı bileşenleri olarak tasavvur edilebilir²⁷⁵.

Wallerstein teorik argümanının aksine, Avrupa’nın genişlemesiyle ilgili çözümlemelerinde temel bağlantının “iktisadi” değil de politik-stratejik olduğunu düşünüyor gibidir: Uzun 16.asırda İspanya devletin büyük getiriler vadeden taahhütleri yürütme kudretine sahip olması sayesinde “uluslararası” kapitalist girişimcilere yatırım için cazibe merkezi oldu, böylelikle deniz aşırı genişlemesinin mali desteği temin edildi. Habsburglar kurdukları deniz aşırı imparatorluk vasıtasıyla elde ettikleri avantajları Avrupalı mülkleri üzerinde askeri ve idari bağları pekiştirmek için kullandılar. “Sevilla’dan Amsterdam’a: İmparatorluğun Çöküşü” olarak başlıklandığı bölümde

²⁷³ A.g.e., s.258-259

²⁷⁴ Wallerstein’in Dünya-imparatorluk, dünya-sistem, dünya-ekonomisi kavramları kastediliyor.

²⁷⁵ A.g.e., s.260-261

Wallerstein, Avrupa’da bir imparatorluk inşasının yeni beliren modern devletlerden müteşekkil sisteminden kaynaklı sınırların üstesinden gelemediğini, dünya-ekonomisinin bazı unsurlarının ise bahsi geçen sistemin içerdiği boşluklarda kök salabildiğini ileri sürerek Zolberg’in alternatif önermesini (modern devletler sistemi) destekliyor gibidir.²⁷⁶ Habsburg İmparatorluğu’nun çöküşünde Fransa’nın “direnme yeteneği” nin oynadığı rol üzerinde bir uzlaşmazlık yoktur. Bu gücün, yeni beliren dünya-ekonomisindeki konumuna hamledilemeyeceği ise açıktır. Wallerstein’in gücün belirleyenlerine yönelik analizi, Avrupa’nın modern öncesi siyasî yapısının modern sistemin şekillenmesine katkılarını vurgular, siyasî ve iktisadî gelişmelerin görece bağımsız süreçlere işaret ettiğini ima eder. Wallerstein, dünya-ekonomisinin ağırlık merkezinin Amsterdam’a kaymasını çözümlerken de siyasi konfigürasyona ağırlık verecektir. Wallerstein İngiltere’nin yükselişinin izahında da “uluslararası” politik konfigürasyona başvurur: 1559 senesine değin İngiltere, devrin iki büyük askerî kuvveti olan İspanya ve Fransa’nın mücadeleleri sayesinde hariçten kaynaklanacak müdahalelerden korunmuş oldu. 1600’ler de İngiltere’de iç dengesinde erken sanayileşmenin sonucunda dünya piyasalarına artan bağımlılıktan dolayı bozulma tehlikesi baş gösterdiğinde bu tehlike kolonyal genişleme ile bertaraf edilmiş oldu. Wallerstein sözü edilen bu genişlemenin daha önceye değil de bu kritik döneme denk gelmesini İspanya’nın askerî kuvvetindeki düşüşle açıklar. Hollandalılar ve İngilizler Asya’daki Portekiz-İspanyol tekeli 16.asrın son on yılında işgal ettiler, 1624 senesinde Brezilya’ya yönelik Hollanda saldırısıyla Atlantik ticareti kuzey kuvvetlere doğru kaymaya başladı. Wallerstein’e göre bunlar hep “veri” birer rastlantıdır/ rastlantı mıdır?²⁷⁷.

İngiltere’nin aksine uygun dengenin niçin Fransa’da sağlanamadığına ilişkin değerlendirmelerinde ise, dünya-ekonomi çerçevesine karşılık coğrafi determinizm baskın çıkar. “Doğal coğrafik avantajlar”ı, İngiltere ve Birleşik Eyaletler’e aynı anda güçlü bir devlet idaresinin tesisi ve ulusal ekonominin teşkiline imkan sağlarken, Fransa için bu seçenekleri uyumsuz kılıyordu²⁷⁸.

²⁷⁶ A.g.e., s.262

²⁷⁷ A.g.e., s.263-268

²⁷⁸ A.g.e., s.268-269

Çekirdekte bulunan İspanya, Fransa, Birleşik Eyaletler ve İngiltere'nin gücünün değerlendirilirken rejimler arasındaki farklılığın, kapitalistlerin çıkarları ve tercihleriyle uyuşup uyuşmadığının dikkate alınmaması, Zolberg'e göre teorinin ciddiye alınmasını zorlaştırmaktadır. Zolberg, kuzey üçlüsü devletlerin bahsi geçen devirde politik bağımsızlıklarını koruma ve askerî-bürokratik aygıtlarını iyileştirmeyi başarmalarını dünya-ekonomisi çerçevesinden kaynaklı operasyonel dönüşümler boyutuyla ilişkilendiremez²⁷⁹.

Ülkelerin siyasî organizasyonunun, konumlandığı dünya-ekonomisi katmanına[çekirdek-periferi-yarı periferi] göre belirleniyor olması, siyasî organizasyonun (gücünün) sisteme bağımsız bir değişken olarak baştan tanımlandığını, yani baştan veri alındığını gösterir: “Bunu, İngiltere ve Fransa’da dünya-ekonomisinin çekirdek statüsüne yükselmesini açıklayan güce Hollanda sahip olmadığından aynı sonuca erişemediği önermesinde görüyoruz.”, “Bir diğer uçta, Polonya’nın kaderi zaten var olan zayıflığından ötürü çevre ile birleşti”. Dünya-ekonomisinin çekimine/eğilimlerine karşı koyabilecek güçte olan devletler ise yarı-çevrede yerini aldı: Rusya’nın durumu. Aynı gerekçeyle, on yedinci ve on sekizinci asırlarda İspanya düşüşün akabinde çevresel bir konum yerine yarı çevresel bir konuma yerleşti. İsveç ve Prusya’nın, Polonya gibi çevreden değil de İspanya gibi yarı-çevreden katılımının mümkün olduğu gibi. Zolberg bu tespitleri şu soruyla toparlar: “Öyleyse geriye kim kaldı, kimin yeri Wallerstein’in teorisine göre açıkça belirlen(me)mişti?”²⁸⁰.

3.2.2. Daniel Chirot, Charles Ragin ve Thomas D. Hall

Chirot ve Ragin “Immanuel Wallerstein’in Dünya-Sistemi: Tarih Olarak Siyaset ve Sosyoloji” başlıklı çalışmalarında Modern Dünya-Sistemi Analizi’ne eleştirilerini sosyal bilimlerde izleri olan gelişimci perspektif anlayışı/kavramı etrafında örür. Değişimi toplumlarda iç kaynaklı bir olgu olarak ele alan bu yaklaşım “..değişimin toplumsal yapısal kaynaklarını vurgular ve böylece tarihsel değişimin sosyolojik gibi görünmesine

²⁷⁹ A.g.e., s.269-270

²⁸⁰ A.g.e., s.274

yol açar”²⁸¹. Değişim, içsel ve doğal bir süreç olarak tanımlandığında önermeler türetmek mümkün hale gelir. Her vakanın özünde bağımsız olarak değerlendirilmesi deneysel manipülasyonlara imkan verir²⁸².

Gelişimci perspektif toplumsal fenomenleri çözümlerken, bunlardaki değişimi (biyolojik) organizmaların geçirdiği süreçlere benzetiyor gibidir. Bunlara tıpkı canlı organizmalar gibi belli evreleri olan yaşamlar bahsedilmiştir. Bu benzetim bir yandan soyut varlıkları kavramsal düzeyde ele almayı kolaylaştırır ancak ulus-devletler gibi ampirik varlıkların teorik temeli olarak cisimleştğinde tarih dışı açıklamalara yol açar: “Bir yerin nasıl şu anda olduğu hale geldiğini anlamak için o yerin tarihini bilmek gerekmez. Yönelimini ve geleceğini açıklamak için, onu önceden düşünülmüş tipolojiye göre tanımlamak yeterlidir”²⁸³.

Dünya-sistemleri yaklaşımı, “değişimin toplumbilimsel çözümlemesini hem gelişimciliğin, hem aşırı tarihsel özgüllüğün pençelerinden kurtarma girişimidir.” Wallerstein bu girişimiyle değişimin dinamiğini içten dışa taşıdı. İçinde ülkelerin faaliyet gösterdiği teorik bir dünya-sistemi modeli kurulursa değişimin dış kaynaklı yorumu mümkün olur ve böylece bilimsel incelemenin konusu haline gelir. İktisadî, ictimai evrende değişimin belirtisi olarak görülebilecek krizler, kesintiler vb. olgular, içinde üre(til)diği sistem modelleri vasıtasıyla tanımlanır. Wallerstein, bunu yaptı. Gelişimcilerin “tarih defterindeki garipliklerin neden olduğu hata diye aldıkları”, dünya-sistemi çerçevesine dahil edilerek yorumlandığından, bu, Wallerstein’de gelişimsel perspektifte bulunmayan bir kapalılık hissi olarak kendisini hissettirir. Wallerstein perspektifini gelişimciliğe bir tepki olarak geliştirmiş olsa da, gelişimciliğin “içeride” düştüğü organik analogi ve ontogenik muhakeme tuzağına “dışarıda” (sistem bütününde) düşmüş oldu: “Modern dünya sistem, uzun 16. yüzyılda “doğdu.”, olgunlaşıp büyüme aşamalarından geçti. Yaşlanması ve nihai “çöküşü” öngörülebilir ve daha sonra yeni bir organizmaya, sosyalist dünya sistemine dönüşecektir”²⁸⁴.

²⁸¹ Ragin Charles, Chirot Daniel, “Immanuel Wallerstein’in Dünya Sistemi: Tarih Olarak Siyaset ve Sosyoloji” *Tarihsel Sosyoloji Bloch’tan Wallerstein’e Görüşler ve Yöntemler* (ed.Theda Skocpol), (4.baskı), (çev.Ahmet Fethi), Yurt Yayınları, İstanbul 2014 s.333

²⁸² A.g.e., s.334

²⁸³ A.g.e., s.335

²⁸⁴ A.g.e., s.335-336

Değişimin kaynaklarını tek-tek analiz etmek yerine dünya-sistemi çerçevesine tanımlanmış parametreler eşliğinde yorumlamaya girişmek, “tüm tarihsel gelişmeyi anlamaya yeterli önsel bir bilgi olarak almakla” değişimin incelenmesi kaçınılmaz olarak örneklemelerle sınır kalır. Bir kapitalist dünya-sistemin varlığı bilindiğinde her muhakeme buradan üretilebileceğinden değişimin kökenlerini çözümlemeye ilişkin keşif seferleri gereksiz hale gelir²⁸⁵.

Değişimin kaynaklarının ancak dünya-sistemi çerçevesinde aranması “kültür”ü açıklayıcı değişkenler sepetinden çıkardı. Wallerstein farklı coğrafyaların gelişim seyirlerindeki farklılıklarının izahında kültürü hesaba katmaz. Dünya sistem-analizi iktisadî gelişmenin dünya sistemindeki konumları itibarıyla çok farklı ancak kültürel yapı açısından oldukça benzer coğrafyaları benzer biçimlerde etkilemesinin nedenini açıklamadı²⁸⁶:

Kuzeybatı Avrupa dünyanın geri kalan kısmından önce sanayileşti;.... Belçika, kuzey Fransa, batı Almanya, İsviçre ve Hollanda'nın yakından izlediği İngiltere'yi kapsıyordu. İsviçre zayıf, uluslararası bakımdan önemsiz bir devlettir; Belçika sanayileşme sonrasına kadar birleşik değildi ve batı Almanya siyasal olarak kendisini yutan devlete bağımlıydı²⁸⁷.

Kültürün ihmal edilişi Wallerstein'in dünya-sisteminin seyrini ele alırken etnisiteye biçtiği rolde de kendini gösterir. Etnisite, Wallerstein'de “..dünya sisteminin dinamik girişine karşı savunmacı bir tepkidir. Dışarıya karşı, büyük ölçüde yeni doğan etnik grubun egemen tabakaları tarafından idare edilen bilinçli bir tepkidir.” Bu, etnisitenin sadece dünya-sistemindeki değişim anında hatırlandığını ima eder ve “tatmin edici olmayan tarih” üretme potansiyeli taşır²⁸⁸.

Chirot ve Hall'e göre kapitalizm öncesi tüm siyasî/iktisadî örgütlenmeleri mini-sistem ve dünya-imparatorluğu kavramsallaştırmaları altına toplamak modernleştirme

²⁸⁵ A.g.e., s.336-337

²⁸⁶ A.g.e., s.338-338

²⁸⁷ A.g.e., s.339

²⁸⁸ A.g.e., s.339-340

teorisiyle karakterize Avrupa-merkezci anlayışa yakındır.²⁸⁹ Tüm imparatorlukları tek bir dünya-imparatorluğu altında değerlendirmek yanıltıcıdır. Çin'in, Han hanedanlığından Ming Hanedanlığı'na kadarki teknik gelişme ve iktisadi genişlemelerle muttasıf dönemiyle, antik dönemden İskender'in fethine kadar olan Mısır'ın durağan devrini bir tutmaya yol açan bir tek "Asya-tipi üretim tarzı"nın var olduğu yanılışı²⁹⁰.

3.2.3. Theda Skocpol

Skocpol'ün eleştirisi, Wallerstein'in analizinin iki aşamalı indirgeme ile malul olduğu iddiası üzerine kuruludur: 1) İktisadi yapının oluşumunun; dünya piyasası fırsatları ve üretim tekniği(teknolojisi) farklılaşmasına indirgenmesi 2) Farklı devlet yapılarının şekillenmesi ve politikaların çözümlenmesinde sadece egemen sınıfların çıkarlarına rol verilmesi²⁹¹.

İlk indirgeme, Wallerstein'in, çekirdek-yarı-periferi ve periferi bölgeleri arasındaki iktisadî farklılıkları analizinde gözlemlenir. Dünya pazarına yönelik üretimler yapan her bölgenin egemen sınıfları, kârlarını maksimize etmeyi sağlayacak şekilde alternatifler arasından bir iş gücü kontrol biçimini benimser. Bu teorik tercih, *modern dünya-sistemin* ana bölgelerinin farklı sınıfsal yapılarına vurgu yapıyor izlenimi bıraksa da, MDSA'da, üretimin arkasındaki toplumsal ilişkiler ve artığın tahsisi(bölüşümü)ne ilişkin çözümler yapılmaz. Emegın kontrolü (emek kontrol biçimleri) yalnızca egemen sınıfın piyasa-optimizasyonunu sağladığı bir araç olarak ele alınır²⁹².

Wallerstein'da kapitalist dünya ekonominin sömürücü doğası, egemen devletlerin uluslararası hiyerarşideki konumlanmaları çerçevesinde izah edilir. Sistemik eşitsizliklerin idamesinde devletlere aracılık rolü biçilir. Devlet mekanizmalarının gücündeki farklılıklar; zayıf devletlerden güçlü devletlere, periferide bulunan devletlerden çekirdekte bulunan devletlere "eşitsiz mübadele" için açılan bir kanal işlevi gördü. Skocpol sorar: Devletlerin güçlerindeki derecelendirmeler ve ekonomi politikaları türleri neye dayandırılacaktır?(ne ile temellendirilecektir?) Ve ekler: Bu ikinci

²⁸⁹ Chirot, Daniel., & Hall, D. Thomas. "World-system theory" *Annual Review of sociology*, 1982/8(1), 81-106.

²⁹⁰ A.g.e., s.99

²⁹¹ Skocpol, T. (1977). Wallerstein's World Capitalist System: A Theoretical and Historical Critique. *American Journal of Sociology*, 82(5), 1075-1090. Retrieved May 13, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/2777814>

²⁹² A.g.e., 1078-1079

indirgemedir. Çünkü Wallerstein'in teorisinde, dünya sisteminin farklı alanlarında yer alan devletlerin arasındaki güç ve izledikleri politika farklılıkları bölgelerin artık tahsis oranlarındaki farklılıklarının sonucu ve ulusal siyasî arenalardaki egemen sınıfların dünya piyasası çıkarlarının bölgelerinde belirişi olarak açıklanmaktadır: Merkez bölgeler vergilendirilebilecek artığın daha fazla oluşu ve egemen kapitalist sınıfların endüstrileri için korunma ve uluslararası ticaret kontrolleri talepleri bir araya geldiğinde güçlü devletlere ev sahipliği yapacakken, çevre bölgeler de, dünya ticaretinden daha az kazanç sağladığından ve egemen kapitalistlerinin merkezdeki tüccarlarla kurdukları ticari ilişkilerin doğası gereği güçsüz devlet yapıları vücuda gelecektir. Ancak bu izahlarda, tarihsel kurumsal motifler, aşağıdan gelmesi olası isyan tehditleri, jeopolitik baskı ve kısıtlar göz ardı edilmiştir²⁹³.

Modern Dünya-Sistem Anlatısında kapitalist dünya-ekonominin iktisadî yapısı ve işleyişinin sınıfsal olgular yerine piyasa ve üretim tekniği farklılaşması[farklı bölgelere göre değişen emek kontrol biçimleri] üzerine kurgulanmış olması, sistemi sömürücü karakter ve uzun vadeli istikrarlı yapı özellikleriyle donatmak için Wallerstein'i politikayı(politik gücü) dünya piyasası odaklı sınıf çıkarına indirgediği bu ikinci indirgemeyi yapmaya iten teorik bir şartlanmışlıktır: Eğer devletler eşit derecede güçlü olsalardı lokasyonları başka bir bölgede bulunan ulus ötesi iktisadî yapıların etkin işleyişi engellenebilecekti. Bunu, dünya işbölümünün engellenmesi, dünya-ekonomisinin gerilemesi ve dünya-sisteminin nihayete ermesi süreci takip edecekti. Çünkü bu iktisadî farklılaşma modeline karşılık gelen güçlü devletler ve devletler hiyerarşisi yokluğunda, teori 'eşitsiz değişim' e fırsat vermez²⁹⁴.

Wallerstein'in, analizi; başlangıcı ulus devletlerin rolüne önem atfetmeme noktasına işaretlemiş olsa da ironik bir biçimde uluslararası politik tahakküme belirleyici bir rol veren bir kavrayışla sonuçlandı²⁹⁵.

²⁹³ A.g.e., s.1080

²⁹⁴ A.g.e., s.1080

²⁹⁵ A.g.e., s.1080

Skocpol bu iki indirgemenin, tarihin motiflerini kavramada Wallerstein'i açıklayıcı kaynaklardan mahrum ettiğini ileri sürer. Bu bilhassa erken modern Avrupa'nın iki mühim tarihî fenomeninin analizinde gözlemlenir: 1) "feodalizm krizlerinin" Doğu ve Batı Avrupa'nın karşıt sosyoekonomik yapılarıyla çözümlenmesi 2) Mutlak monarşilerin ortaya çıkışı²⁹⁶. Skocpol'ün eleştirisini bu iki hat üzerinden izlemeye devam edelim. 1450-1640 arasında, Wallerstein'in isimlendirmesiyle, "uzun on altıncı yüzyıl" da Avrupa, kuzeybatı Avrupa ile Doğu Avrupa (örneğin, Polonya, Macaristan, Livonia ve Elbe Nehri'nin doğusundaki Almanya dahil) arasındaki ekonomik motiflerin farklılaşmasına şahitlik ediyordu. Batı'da takriben 17. asrın başında serflik neredeyse tamamen ortadan kalkmış ve daha sonra tarımsal üretimin toplumsal ilişkilerinin ticarileşmesi ve sanayilerin büyümesi önemli eğilimler haline gelmiş iken Doğuda köylüler 1600 civarında toprağa bağlandılar, böylece emek ve harçlar onlardan toprak sahipleri tarafından zorla alınabilecekti ve bu sözde 'ikinci serfliğe', burjuva kontrolü altındaki kasabaların ve yerli zanaatların düşüşü eşlik etti. Bahse konu olan dönemde Avrupa'nın doğusu ile batısı Baltık ticareti ile birbirine sıkı bir biçimde bağlandı. Bu ticarete İngiltere ve Hollanda'nın mamul mallarına karşılık Doğu Avrupa'nın başta tahıl olan birinci mallarının ihracı konu oldu. Wallerstein'in çekirdek-periferi ilişkisine tastamam uyduğu görülen bu tarihi manzara onun ifadeleriyle Doğu Avrupa'nın sanayileşen Batı Avrupa için hammadde üreticisi rolünü oynadığı ve dolayısıyla Avrupa dünya ekonomisinin tamamlayıcı parçaları haline geldiği süreci içerir. Böyle bir tablonun (farklı ürünlerin farklı bölgelere "atanarak" sanayileşmenin çekirdeğe 'havale edilmesi') geçerliliği ise Wallerstein'in analizinin şu iki şartı sağlamasıyla mümkün olur: Avrupa dünya-ekonomisinde gelişen bu ticaret dokusu "ikinci serflik" olgusunun belirleyici nedeni olsa idi, bunlar serfliğe yönelik eğilimlerden önce gelmeli en azından zamanlama açısından tesadüf etmeliydi. Ancak köleleştirme tüm alanlarda 1400 itibarıyla devam ediyor ve bu yüzyılın sonuna doğru Elbe'den Volga'ya köylülük serfliğe dönüşüyordu. Oysa Doğu'nun Batı'ya olan tahıl ihracatı 1500 civarında artmaya başladı ve ticaret hacmindeki ani sıçrama 1550-1600 arasında, zor yoluyla kullanıma sokulan işgücü

²⁹⁶ A.g.e., s.1081

sistemi tam manasıyla hakim olduktan sonra gerçekleşti²⁹⁷. İkincisi, Wallerstein'in teknik üretim olanakları [farklı işgücü kontrol biçimleri]nın yanı sıra ticaret fırsatlarına vurgusu mukayeseli tarihî bulgular karşısında dayanıklı olmalıdır.²⁹⁸ Peki öyle midir? Skocpol bu suali Brenner'e başvurarak cevaplayacaktır: Farklı üretim bölgelerini bir araya getiren piyasalar, toplumsal-yapısal dönüşümleri ve iktisadî gelişmeleri tek başına açıklayamaz. Sınıf ilişkilerinin var olan kurumsal kalıpları belli sınıfları mevcut ticaret fırsatlarından kazanım elde edebilmesinde daha elverişli kılabilir. 16.asırda Kuzeybatı Almanya'nın köylüleri, onları köleleştiren lordlara kıyasla yeni ihracat fırsatlarından yararlanan sınıf olmuştur. Bu Doğu Avrupa'daki gelişmelerin zıddıdır. Orada serf temelli tarımla üretilen ve ihraç edilen tahıldan elde edilen gelir, doğulu lordların sınıf gücünü arttırdı. Tahıl üretimi ve tahıl ticaretinin kontrolü sadece tahıl pazarlarının ortaya çıkışıyla garanti edilmedi, ticaret yerel olarak yaygın sosyo-ekonomik koşullar tarafının şartladığı biçimde gelişti²⁹⁹.

Skocpol'e göre, Avrupa'nın doğusu ile batısı arasındaki farklı sosyo-ekonomik gelişim çizgilerini takibine yönelik izahında Brenner'in mukayeseli tarihî araştırmaları bize rekabet halindeki farklı tarım sınıflarının kuvvetlerindeki farklılaşmanın tarihsel olarak özgül gelişim kalıpları, bulundukları toplumlarda iç dayanışma düzeyleri, öz bilinçleri, örgütlenmeleri, genel siyasi donanımları vb. faktörlerden kaynaklanabileceğini düşündürmelidir. Çeşitli tarihî saiklerden ötürü doğuda köylüler lordlar tarafından daha kolay bir şekilde idare edildiler. Batı Avrupa'daki köylülere nazaran daha düşük seviyeli bir topluluk dayanışması ve yerel siyasî özerkliğe sahiptiler. Dolayısıyla doğulu köylüler uzun vadede lordlara karşı bir toplu direniş geliştirmeye güç yetiremediler. Nihayetinde doğudaki lordlar iktisadî krizler ve işgücü kıtlığı koşullarında zorlayıcı kontrolleri uyguladıklarında muvaffak olurlarken bu Batıdakiler için mümkün olmadı³⁰⁰.

İngiliz feodal tarımının erken modern dönemlerde sözleşmeli kira ve ücretli emeğe dayalı bir forma dönüşürken buna karşılık Fransa ve Doğu Avrupa tarımının bu

²⁹⁷ A.g.e., s.1082

²⁹⁸ Skocpol, bu dayanıklılık şartının sağlanamadığı iddiası ile Wallerstein'in merkez-çevre arasındaki makası açan gelişmeleri izahının temeline yerleştirdiği farklı emek kontrol yöntemleri ve ticaret(ihracat/ithalat) yapısındaki farklılaşmaların "ilk ve tek neden" olmadığına vurgu yapıyor.

²⁹⁹ A.g.e., s.1082

³⁰⁰ A.g.e., s.1083

dönüşümü niçin geçirmediği probleminin çözümü için Brenner'i işaret eden Skocpol, Wallerstein'in kurumsallaşmış sınıfsal ilişkilerinin bağımsız önemini ihmal edişinin onu burjuvanın yükselişi ve İngiliz tarımında kapitalist-teknolojik yeniliklerin zuhurunu sadece iddia etmesine ama açıkla(ya)mamasına yol açtığını düşünür ve ekler: Brenner'in öne sürdüğü gibi iktisadî gelişme, ancak, yeni üretim örgütleri, teknik yenilikler ve artan üretken yatırım seviyeleri için daha uygun yeni sınıf ilişkilerinin ortaya çıkmasının bir sonucu olarak değerlendirildiği zaman tam manasıyla anlaşılabilir. Bahse konu olan bu yeni sınıfsal ilişkiler ise ancak sınıf çatışmaları vasıtasıyla kavranabilir³⁰¹.

Skocpol'ün Wallerstein'in teorisine yaptığı eleştirilerin bir kısmı da mutlak monarşi ve güçlü devletler olguları etrafında döner. Wallerstein, mutlak hükümdarlarca riyaset edilen ve aslî olarak bu hükümdarlar için çalışan ataerkil devlet bürokrasileri ile mücehhez monarşileri teorisindeki güçlü devletler kategorisi kapsamına almaya çalıştı. Teorisine göre çekirdek [merkez] bölgede, mutlak bir monarşi ve birincil olarak bu hükümdar için çalışan ataerkil bir devlet bürokrasisi ile nispeten güçlü devlet sistemleri gelişti. Ancak Wallerstein'in mutlak monarşileri çekirdeğin güçlü devletleriyle bir tutma çabası tarihî veriler karşısında dayanıklı mıdır?: Cevap olumsuzdur. Çekirdek dışında daha güçlü monarşiler mevcuttu. Wallerstein'e göre Hollanda ve İngiltere çekirdekte yer alan dolayısıyla güçlü olması beklenen devletlerdi. Diğer çekirdek devletler ve sınırları içerisindeki yerel siyasî birimler karşısındaki güçlülük olarak tanımlanan bu vasıf çekirdekte yer alan bu iki devlet için de geçerli miydi? Bir 'tacir oligarşileri federasyonu' olduğundan Wallerstein, Hollanda'nın güçlü olup olmadığı hususunda iknaya girmez sadece İngiltere ve Hollanda'nın iktisaden karşılıklı bağımlılığını ve Hollanda'nın beliren kapitalist dünya-ekonomisinde iktisadi önceliğinin geçiş işlevlerini vurgular. İngiliz Tudor Hanedanı'nın ise bölgelere nüfuz eden büyük orduları ve bürokratik teşkilatları olmasa da güçlü bir yapıyı temsil ettiğine inanmamızı ister³⁰².

En güçlü monarşilerin çekirdekte yer alması gerektiğine ilişkin teorik bekleyişin İsveç konusunda gerçekleşmemesi Wallerstein'i manevra yapmaya zorlar: İsveç, devlet mekanizması açısından güçlüydü. Bu güçlülük ise ticarî ve endüstriyel donanımına yani iktisadî bir kuvvete dayanmıyor, kaynağını paradoksal olarak tarımın zayıflığından

³⁰¹ A.g.e., s.1083

³⁰² A.g.e., s.1084

alıyordu. Soylular kendi topraklarından kar elde edemediklerinden başka topraklara el koymak durumundaydılar. İskandinav ülkelerini olumsuz etkileyen kötü iklim şartlarının da etkisiyle soylu sınıfının 16.asırda işgallere ihtiyacı arttı bu da kuvvetli bir devleti gerektirdi³⁰³.

Wallerstein, Fransa hususunda da teorik bir ikilemle karşı karşıya kalır. Kısmen çekirdek kısmen yarı-periferiye yerleşen bu ülke nasıl olmuştur da İngiltere ve Hollanda'dan daha güçlü bir devlet geliştirebilmiştir? Wallerstein bu ikilemle başa çıkabilmek için devlet gücünün “teleolojik” bir izahına başvurdu: Fransa, farklı yönelimli kapitalist sınıfları bir arada tutabilmek için merkezi ve bürokratik bir monarşi geliştirmek ‘zorunda kaldı.’³⁰⁴

Erken modern dönemde Avrupa’da beliren mutlak monarşilerin farklı görünüşleri ve iktisadî dönüşümler üzerindeki tesirlerini Wallerstein’in teorisinin kuşatıcı bir biçimde ele almadığını öne süren Skocpol, bu konuyu basit veya tek sebepli bir açıklama yerine iki ana değişken setiyle izah ettiğini düşündüğü Anderson ve Tilly’e başvurur: İç sınıf yapıları dikkate alınmalıydı. Çünkü hakim sınıflar istediklerini ‘otomatik olarak’ elde etmedi. Farklı sınıf ilişkileri ve ittifak kalıpları çerçevesinde hakim sınıflar, monarkların kaynakları farklı yönlerde kullanabilmesi için olanaklar yarattı. Ulus üstü yapılar önemliydi. Wallerstein’in analizinde yer alan ticarî ve iktisadî karşılıklı bağımlılık ağlarına; devletlerin güçlerini, türlerini, politikalarını saptayan ve her biri için kısıtlamalar, baskılar ve fırsatlar oluşturan “Avrupa Devletler Sistemi” aracı da eklenmeliydi. Çünkü “askerî rekabet halindeki devletler sisteminin bağımsız gerçekliği ve etkileri siyaseti piyasa durumu ve sınıfın ilgilerine/çıkarlarına indirgeyen bir teori ile anlaşılamaz”³⁰⁵.

Skocpol, kapitalizmin dünya-tarihsel ortaya çıkışı ve gelişimini analizi için iki faktörün önemine dikkat çeker: Bunlar, yerleşik üretim ve değişim(ticaret) ilişkileri; devlet yapıları ve devletler arası ilişkilerin motifleridir. Elbette ikincisi birinciye indirgenmemelidir. Piyasalar ve ticaret kalıpları kaçınılmaz bir biçimde resmin bir parçası olmaya devam edecektir ancak, sınıf ve siyasî yapılardaki değişikliklerle ilişkileri

³⁰³ A.g.e., s.1085

³⁰⁴ A.g.e., s.1085

³⁰⁵ A.g.e., s.1086

irdelenmeden anlaşılmayacaktır. Bu açıdan çekilen bir dünya kapitalizm fotoğrafı ise Skocpol'ün vurguladığı gibi:

.....tek bir aşamada ortaya çıkan ve daha sonra kapitalizm nihayete erinceye değin temel kalıplarında sabit kalan tek ve her şeyi kapsayan bir sistemden ziyade muhtemelen, değişen ve otonom mantıkları ve farklılıkları içeren kesişen yapılarla (örneğin, sınıf yapıları, ticaret ağları, devlet yapıları ve jeopolitik sistemler) ilgili olacaktır.³⁰⁶

Skocpol, Wallerstein'e iki metodolojik eleştiri getirerek değerlendirmesini tamamlar. Birincisi, Wallerstein'in teori kurma girişimiyle ilişkili olarak tarihî verileri ele alma biçimidir. Wallerstein'in argümantasyonu “teleolojik iddia” ile şekillenir:

O tekrar tekrar, belirli bir zaman ve yerdeki şeylerin kapitalist dünya ekonomisinin kendi sistem modelinin gerektirdiği ve öngördüğü şeye uyan (veya uyuyor görünen) gelişmeleri ve adımları meydana getirmesi için belirli bir yolu izlemesi gerektiğini savunur. Ancak, açık tarihsel kanıt parçaları veya tipik olarak ileri sürülen nedensel kalıplar uymuyorsa, ya bunlardan bahsedilmiyor ya da (daha sık) bunlar, belki de yalnızca geçici yollarla açıklanacak ve / veya dünya sistemi teorisi tarafından vurgulanan sözde daha temel bağlantılarla ilişkili olarak "tesadüfi" olarak ele alınır³⁰⁷.

Wallerstein'in analizindeki bu teorik tercihin tarihsel bulgular ile sosyal bilimsel kuramcılığın arasında kapanması zor bir uçurum yaratma potansiyeli vardır ve ayrık tarihsel vakalar teorisini teorisini değiştirmeye zorlamaz, uygun olmayan modeller gerçek kalıplar ve nedensellik açısından titiz bir testten geçirilmeden tarihsel bir geçerliliğe uygun düşüyormuş gibi gösterilebilir³⁰⁸.

Skocpol'ün dikkat çektiği bir diğer metodolojik zafiyet, Wallerstein'in, ulus devletler üzerindeki aşırı vurguyu aşma ve tarih dışı model inşa etme eğiliminden kopmaya niyetlenerek modernizasyon teorisinin hatalarını izale etmeyi amaçlamasına rağmen, güçlü devletler ve siyasi egemenliğe teorisinde hayati roller vermesi ve bunların

³⁰⁶ A.g.e., s.1088

³⁰⁷ A.g.e., s.1088

³⁰⁸ A.g.e., s.1088

belirlenimini iktisadî koşullar ve ulusal düzlemde egemen grupların ifadesine indirgemesidir. O halde Wallerstein, modernleşme teorisinin düştüğü tuzağa “ters istikametten” mi düşmüştür?³⁰⁹.

3.3. Periferileşme (Katılma) Süreçlerine Dair Eleştiriler: Osmanlı ve Rusya

İslamoğlu; içerilme(katılım) süreçlerini dünya-sistemi analizinin, periferinin çekirdekten kaynaklanan yeni koşullara sadece ‘ayak uydurması’, ‘edilgen’ bir biçimde katılması olarak tasvir ettiği dolayısıyla tek yönlü ‘ekonomist’ bir hattan ilerlediği gerekçesiyle Osmanlı özelinde eleştirir: içerilme sürecinde farklı dönem ve bölgeler özgül süreçlerden geçmiştir, bu dönüşüm örüntüleri Modern Dünya-Sistem anlatısının öngörülerine her zaman uymamaktadır. Uyumun sağlandığı durumlar ise dış kaynaklı iktisadî süreçlere edilgen bir tepkiyle değil bu bölgenin tarihselliği içerisinde şekillenmiş yapıların özgül karakteriyle şekillendi. Çalışmasında Osmanlı katılımının kendisine has karakteristikleriyle bu tespiti temellendirir³¹⁰.

‘Zor gücüyle pazara yöneltilmiş emek’ veya ortakçı kullanan büyük çiftliklerin Avrupa pazarlarına yönelik ticarî üretimin arttığı dönemlerde ortaya çıkışına dair Modern Dünya Sistemi Anlatısı’nın öngörüsünü İslamoğlu’nun işaret ettiği Pamuk’un çalışması doğrulamaz: 19.asırda Osmanlı tarımı verileri, ihracat için yapılan üretimin küçük ölçekteki köylü girişimlerinde yoğunlaşmıştır. Yine İslamoğlu’nun işaret ettiği Kurmuş’un çalışması bunu destekler mahiyettedir³¹¹. Avrupa’nın Osmanlı pamuğuna yönelik artan talebi ve İngiltere’nin Batı Anadolu’dan pamuk ithalatını arttırma girişimleri (teorik beklentinin tersine) ne üretim yelpazesinin tek ürün lehine daralmasıyla ne de köylü üretim organizasyonunun dönüşmesiyle sonuçlandı³¹².

Bu konuda Osmanlı Devleti’nin özgül rolüne değinen İslamoğlu’na benzer bir biçimde Pamuk da Osmanlı tarımsal yapısında küçük köylülüğün devletin malî temelleri açısından taşıdığı önemin Osmanlı’yı diğer çevre bölgelerden ayırttığını düşünür:

³⁰⁹ A.g.e., s.1089

³¹⁰ İslamoğlu, Huricihan; Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Sistemi, Toplum ve Bilim, 1983, 23, ss.9-39 s.24,26

³¹¹ A.g.e., s.27

³¹² A.g.e., s.28

Büyük toprak sahipleri-ticaret sermayesi ittifakına bağlı siyasî iktidarlarca yönetilen Latin Amerika gibi çevre bölgelerden farklı olarak Osmanlı ekonomisinin ihracata yönelişi yavaş ve sınırlı olmuştur. “Avrupa sermayesi tarımdaki üretim ilişkilerini kendi çıkarları doğrultusunda dilediğince dönüştürememiş, üretim sürecini yeniden örgütleyememiştir”³¹³.

Nitekim devlet yapısı özellikleri itibarıyla Osmanlı’dan ayrılan Mısır, tarımsal dönüşüm sürecinde de ayrı bir yolu izledi. Kavalalı’nın ‘dünya-imparatorluğu’ ekseriyetle ihracat yapan devlet tekellerine dayanıyordu ve bu da Mısır’ın dünya piyasasına bir hammadde ihracatçısı olarak eklemelenmesine yol açacaktı. Avrupa pazarına yönelik pamuk istihsalini sürekli kılmak üzere devlet üretim sürecine müdahale etti. Bu süreçte kendi kendine yeterli köylü ekonomisi ortadan kalkacak, topraklarından ‘koparılan’ köylüleri, kurulan büyük çiftliklerde ‘zor yoluyla’ üretime koşturacak veya ücretli emek olarak çalıştıracak bir toprak sahibi sınıfı doğmuş olacaktı³¹⁴.

Sanayi ürünlerinin ithaliyle yerli üretim nasıl bir örüntü izledi?: ‘Eski’ yapıların pazarın yeni şartlarına direndi. İslamoğlu’nun İncelik’in işaret ettiği çalışması³¹⁵ İngiltere’den pamuk ithali açısından pamuk ipliği dışında Osmanlı pazarlarına giremediğini ortaya koyar³¹⁶. Ayrıca, lonca sistemine dahil olmayan kırsal sanayi ucuz kadın ve çocuk emeği istimali yoluyla yerli kumaşın İngiliz kumaşlarıyla başarılı bir biçimde rekabet etti³¹⁷.

16.asırda Rusya’nın dış alanda bulunmayıp Polonya gibi modern dünya-sisteminin parçası olduğuna yönelik eleştiri Nolte’dan geldi: “‘Uzun’ 16.asırda Rusya’nın dış ticaret tarihi, dünya-sisteminde Rusya’yı Polonya’dan farklı bir bölgede yerleştirmeye imkan vermemektedir”³¹⁸.

³¹³ Pamuk, Şevket; Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s.38

³¹⁴ İslamoğlu, 1983, s.29

³¹⁵ A.g.e., s.29-30

³¹⁶ İslamoğlu, 1983, s.29; İncelik, Halil; When and how British cotton goods invaded the Levant markets. İslamoğlu-Inan H., The Ottoman Empire and the World Economy, 1987, 374-383.

³¹⁷ İslamoğlu, 1983, s.30

³¹⁸ Nolte, Hans-Heinrich. (1982). The Position of Eastern Europe in the International System in Early Modern Times. Review (Fernand Braudel Center), 6(1), 25-84. Retrieved March 17, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/40240927> s.47

Wallerstein, Rusya'nın konumunu modern dünya-sistemin dış alanına yani Doğu Avrupa'ninkinden farklı bir dünya-sistemi katmanına tayin ederken bunun ticaretle ilintili gerekçelerini Rusya-güney ülkeleri; Rusya- Batı Avrupa; Doğu Avrupa-Batı Avrupa arasında “uzun 16.asır” da gerçekleşen ticaretin niteliksel ve niceliksel farklılıkları temelinden ileri sürmüştü.

Nolte, Wallerstein'in iddiasının aksine Rusya'nın güney ticaretinin Batı ile icra edilen ticaretle kıyaslandığında takriben onda biri hacminde olduğunu dolayısıyla “uzun 16.asır” da güney ile ticaretin batı ile ticaretten daha mühim olduğuna inanmak için çok az neden bulunduğunu ileri sürer³¹⁹. Batı Avrupa tahıl piyasasında Rusya'nın ihracatı 17.asırda önemli rol oynadı; Batı Avrupa pazarı için bir rezerv işlevi üstlendi^{320,321}. Kürk ve mum yağının Baltık ticareti çevresine gerçekleşen ihracatın hacminde ise 16.asrın ilk üçte birlik bölümünde azalmalar oldu. Baltık ticaretinde bu malların ihracatının azalması mutlak bir düşüşe işaret etmiyor ancak ‘dökme malların’ ihracat bileşimindeki artışından kaynaklı oransal bir azalışa denk geliyordu. On yedinci yüzyılda Archangel'den batıya büyük miktarda kürk gönderilmiş olması ise kürkün o dönemler lüks mallar kategorisinde olmayabileceğini düşündürmektedir³²². Kıymetli madeni, kendi kaynakları olmadığı için ithal etmek durumunda kalmış Rusya için bu emtia da “lüks mal” olarak değerlendirilemezdi çünkü paranın sirkülasyonu için zaruriydi³²³.

3.4. Değerlendirme

Wallerstein'in Modern Dünya-Sistem serisinin 1.cildinde güçlü devletlere dair sunduğu teorik çerçevede Skocpol'ün “ikinci indirgeme” olarak isimlendirdiği “güçlü devletlerin çekirdek katmanına yerleşeceğine dair” teorik öngörünün; İngiltere ve Hollanda'nın güçlü monarşiler geliştiremezken iktisaden daha zayıf olan Fransa ve

³¹⁹ A.g.e., s.47

³²⁰ A.g.e., s.41

³²¹ Bkz.Nolte(1982:41)

Nolte, bu noktada Rusya'nın Archangel üzerinden Danimarka, İngiltere ve Hollanda'ya ihraç ettiği tahıl miktarlarıyla ilgili bilgiler verir. Ve Forsten'dan ilave eder: Rusya'nın 1630'da Archangel vasıtasıyla yaptığı tahıl ihracat kapasitesi 30.000 ‘last’ civarındaydı.

³²² A.g.e., s.42

³²³ A.g.e., s.44

İspanya'nın bu vasma erişmesi periferi ve yarı-periferide ise İsveç ve Prusya gibi mutlakiyetçi monarşilerin ortaya çıkmasıyla gerçekleşmediğine yönelik Brenner ve Skocpol eleştirilerine Modern Dünya-Sistem serisinin 2.cildinde cevap verildi³²⁴.

Wallerstein, bu bağlamda, devlet gücünün ölçümü için, ilgili devletin mülk sahibi ve üretici sınıflarının dünya ekonomisindeki iktisadî rollerine ilaveten beş ayrı (politik) “bağımsız” faktörü analizine dahil eder: Devlet politikasının mülk sahibi-üreticilerin dünya pazarında rekabetine doğrudan ne derece yardımcı olabildiği[merkantilizm], diğer devletlerin rekabet gücünü etkileyebilme kapasitesi[askerî kuvvet], devletlerin bu rekabetçi ve askeri görevleri karları tüketmeyen maliyetlerle yerine getirmek için kaynaklarını seferber edebilme kabiliyetleri[kamu maliyesi], taktik kararların süratle uygulamaya konulabilmesini sağlayan idarî aygıtları tesis etme kabiliyeti [etkin bürokrasi], politik kuralların mal sahibi-üreticiler arasındaki çıkarlar dengesini yansıtm derecesi^{325,326}.

Wallerstein'in dikkat çektiği, Garst'inde ondan alıntılanarak vurguladığı gibi bunlar, üretim verimliliğiyle ilişkili olmadığından iktisadî değil politik ölçülerdir ancak, “politik ve ekonomik ölçüler karşılıklı olarak birbirine bağlıdır, çünkü üretken verimlilik, devletin güçlendirilmesini mümkün kılar ve devletin güçlendirilmesi, pazar dışı yollarla verimliliği daha da güçlendirir”³²⁷.

Devlet gücünün ölçümü için teklif edilen bu beş değişken, bir devletin mülk sahibi-üretici sınıflarının kapitalist-dünya ekonomide üstlendikleri rol, çekirdek ve yarı-periferide birbirlerinden farklı güçlü devlet modellerinin izahına imkan verecek şekilde Wallerstein'in anlatımında bir arada ele alınır³²⁸. Garst, Wallerstein'in çekirdekteki devletin güçlülüğü ile ilgili şu açıklamalarını hatırlatır: Wallerstein'e göre çekirdekte en verimli üretici güçlerin bulunduğu devlet(hegemonya) verimlilikte orta dereceli

³²⁴ Garst, D. (1985). Wallerstein and His Critics. *Theory and Society*, 14(4), 469-495. Retrieved March 8, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/657223>

³²⁵ A.g.e., s.473

³²⁶ Wallerstein, Immanuel; *The Modern World-System II*; University of California Press; California 2011, s.113

³²⁷ Wallerstein, 2011, s. 113

³²⁸ Garst, 1985, s.473

üreticilerin baskın olduğu diğer çekirdek devletlerine nazaran dünya-ekonomisine daha az müdahale etme gereği duyacaktır. “Bir devletin dünya-ekonomisindeki rolü, devletin üretici-mülk sahibi sınıflarının dünya-ekonomisindeki rolleri ile ters yönlüdür. Devlet aygıtı, orta derece güçlü devletlerde “en aktif” durumdadır”³²⁹. Yarı-periferide ise (mülk)sahibi-üretici güçlerin zayıflığı, iktisadî artığın ediniminde devletin daha çok katılımını/müdahalesini gerektirir. Bu tür yapıların(devletlerin) varlığı, devlet iktidarının büyümesini engelleyebilecek siyasi ve ekonomik açıdan güçlü bir egemen sınıfın bulunmayışıyla olanaklı olmuştur. Verimlilik açısından en düşük düzeydeki üretici güçlere ev sahipliği yapan periferideki devletler ise güçlü politik yapılar olmaktan uzaktır³³⁰.

Wallerstein, çekirdekte İngiltere ile Fransa arasında cereyan eden hegemonya mücadelesinde İngiltere’nin öne geçerek hegemonya tahtına oturmuş sürecini; Prusya ile İsveç’in ise dünya-ekonominin yarı-periferi katmanına yerleşmesini, zengin tarihî veriler yardımıyla bu argümanlar etrafında ayrıntılandırdı. Britanya’nın egemen sınıfında gerçekleşmiş mutabakatı ve iç pazarının küçüklüğünün yol açtığı ihracat-yönelimli mülk sahipleri ve tüccar kapitalistlerden müteşekkil *hegemonya bloğu* İngiliz devletini denizaşırı ticari genişleme yoluyla daha kârlı uzun vadeli fazla elde etme yolunu desteklemeye yöneltti. Ve bu hegemonik bloğun varlığı, kamu finansmanı kurumlarının gelişimini ve dolaylı vergilendirmeyi Britanya devletinin gelir kaynağı olarak kullanmasını teşvik ederek, dönemin sürekli savaşları ve kolonyal genişleme için donanmanın tahkimi gerekliliğinin neden olduğu finansal zorluklarla baş etmesini sağladı. Fransa örneğinde, daha az uyumlu bir egemen sınıf ve ekonomisinin coğrafi bölünmeleri, denizaşırı kolonyal ve ticari genişleme için bütüncül bir desteğin gelişmesini imkansız hale getirdi. Ve Fransız devletinin kapsamlı ve merkezileştirilmiş aygıtları, iltizam sistemi gibi daha doğrudan ve merkezi gelir elde etme biçimine başvurdu. Bu, İngiltere’deki vergilendirme usulüne kıyasen daha az verimli bir yöntemdi ve Fransa’yı Britanya ile cereyan eden harplerin mali zorluklarına dayanabilmesini ve denizaşırı

³²⁹ Wallerstein, 2011, s.114; Garst, 1985, s.473

³³⁰ Wallerstein, 2011, s.114-115; Garst, 1985, s.473

kolonyal ve ticari genişleme için gerekli deniz kuvvetlerini tahkim etmesini daha az mümkün kılacaktı³³¹.

Wallerstein, Skocpol ve Brenner'in eleştirilerine çekirdekte güçlü bir devleti neyin oluşturduğunu yeniden tanımlayarak ve onu mutlak monarşiden ayırarak cevap vermiş oldu. Hollanda şu nedenle "güçlü" olarak görülüyor: "Avrupa'da merkantilist politikalara olan ihtiyacı asgari düzeyde olacak şekilde yeterli iç ve dış güce sahip tek devletti."³³² Hegemon olmayan diğer çekirdek devletlerde, mülk sahibi-üreticilerine hegemonya ile rekabet edebilmelerini sağlayacak piyasa-dışı yardım kabiliyeti egemen sınıfının uyumu ve içine yerleşik hegemon blokun kapsamı tarafından belirlenir. Wallerstein, İngiliz merkantilizminin Fransız merkantilizminden neden daha uzun dönemli bir etkinliğe sahip olduğunu bu değişkenle izah etti. Çekirdekte, sivil toplumdan oldukça yalıtılmış nitelikte ve merkezîyetçi devlet aygıtlarıyla mücehhez bir mutlak monarşinin varlığı ise güçten ziyade zayıflığın işaretidir. Bununla birlikte çekirdeğin dışında bu tür "güçlü" yapılar, esasında devlet hakimiyetinin genişlemesinin önüne geçemeyen zayıf yapıları egemen sınıfların varlığının göstergesidir³³³.

Bergesen; odağına Brenner-Wallerstein tartışmalarını koyduğu dolayısıyla Modern Dünya-Sistem Anlatısı'na eleştirisini iş bölümü-sınıf ilişkileri kavramları etrafına dokuduğu makalesinde³³⁴ "çekirdek/periferi ilişkilerinin sadece işgücünün dünya ölçeğinde uzmanlaşması ile açıklanamayacağını [çekirdek/periferi ayrışmasının salt değişimle ilişkili olmadığını] ileri sürerek dünya-sistemciler; çekirdek ile ilişkisi dikkate alınmadan salt bölgesel [ulusal] düzeyde sınıf ilişkileri analiziyle kolonyal bölgelerin az gelişmişliğinin kavranamayacağını söyleyerek ise Brenner'e itiraz eder. Çekirdek-periferi ilişkisinin geçmişte kolonileştirme, günümüzde ise yabancı yatırımlar, çok uluslu şirketler, periyodik silahlı müdahaleler vasıtalarıyla şekillendiği, dolayısıyla değişimden ziyade güç-bağımlılık olgusu ile ilintili olduğunu vurgulayan Bergesen; (sınırlar arası)

³³¹ Garst, 1985, s.474

³³² Wallerstein, 2011, s.89; Garst, 1985, s.476

³³³ Garst, 1985, s.476

³³⁴ Bergesen, A. (1984). The Critique of World-System Theory: Class Relations or Division of Labor? *Sociological Theory*, 2, 365-372. doi:10.2307/223354

emtia akışını[değişimi] dikkate alıp güç ilişkilerini göz ardı etmeyi; dünya-ekonomiyi, birbirinden bağımsız adalar arasında (eşitsiz değişime yol açan) ticaret yapılan Robinson Crusoe benzeri bir kurgu üzerinden değerlendirmeye benzetir³³⁵.

Brenner'e göre çekirdeğin gelişmişliği ile periferinin azgelişmişliği, işgücünün çekirdek-çevre ekseninde şekillenmesinde değil, her birindeki sınıf ilişkilerinin tarihî serüveninde aranmalıydı. Bergesen, Brenner'deki bu sınıf odaklı analizin sorunluluğunu Latin Amerika özelinde ironik bir yaklaşımla ortaya koyar: İspanyol Latin Amerika'sını Aztek ve İnka'nın sınıf ilişkilerinin özerk gelişimi mi yarattı? Plantasyonlar, haciendalar, büyük ölçekli çiftlikler gibi azgelişmişliğe has yapılar 'Aztek ve İnka sınıf mücadelelerinin' sonucu değildi. Bu kolonyal bölgenin İspanya ve çekirdek(Avrupa) ile ilişkilerini hesaba katmadan, az gelişmişliğin sınıf yapılarını anlamak imkan dahilinde değildir. Yani azgelişmişlik ancak çekirdek ile ilişkileri analize dahil edilerek kavranabilir³³⁶.

Bergesen, modern dünya-sistem anlatısının sınıf ilişkilerini göz ardı ettiğine yönelik eleştirilerin kaynağı marksist cephe ile çekirdek-periferi ekseninde şekillenen işbölümü farklılaşmasının yol açtığı eşitsiz değişimin dünya-ekonominin temelini oluşturduğunu savlayan dünya-sistemcileri arasında süregiden tartışmayı üretim araçlarının kontrol ve sahipliğinin salt toplumsal bir mesele olmadığının kabulü, sınıf kavramının dünya ölçeği temelinde yeniden tanımıyla nihayete erdirmeyi amaçlar. Bunun, toplum [devlet] içi sınıf ilişkilerinin küresel dinamiklerce şekillendiğini varsayan, üzerinde temellendiği yapıları küresel ölçekte değerlendiren bir küresel teori ile imkan dahilinde olduğunu söyler. Önerilen teori de 'üretimin küresel formu' küresel ölçekteki sınıf ilişkileri ve periferi üretimi üzerindeki denetimle şekillenir³³⁷. Çekirdek-periferi ilişkileri ve periferi üzerindeki denetim ise değişimden ziyade güç-bağımlılık kanalından yürür. Periferi üzerinde denetimin aracı geçmişte istila ve kolonileştirmeydi. Zira, 16.asırdan bu yana insanlığın kahir ekseriyetini etkileyen; emeğin gücünü, üretimin yerel formlarını dönüştüren faktör çekirdek-çevre eksenindeki güç ve bağımlılık ilişkileri yani

³³⁵ A.g.e., s.370-371

³³⁶ A.g.e., s.367

³³⁷ A.g.e., s.369-370

kolonyal ilişkilerdi.³³⁸ Günümüzde ise çekirdek-periferi arasında kolonyalizmin gördüğü işlev çok uluslu şirketler, yabancı yatırımlar, askerî müdahaleler yoluyla görülmektedir.

Bergesen'in; Brenner-Wallerstein tartışmaları ekseninde, iki düşünürün perspektifini toplumsal gerçekliği daha sahici bir kavrama düzeyi ile algılayabilmesi için teklif ettiği teorik çerçeveyi şu esaslara dayandırdığını söyleyebiliriz: 1) çekirdek/periferi ayrışması sadece işgücünün dünya genelindeki işbölümünün yol açtığı 'eşitsiz değişim' den kaynaklanmayıp (yani salt iktisadî/ticari dinamiklerden kaynaklanmayıp) aynı zamanda istilalar, kolonileştirme vb. güç-bağımlılık ilişkileri üzerinden gelişir. 2) sınıf kavramının dünya'ya yaygın bir olgusal gerçekliğe denk düşecek biçimde yeniden tanımıyla, sınıf ilişkileri ulus/devlet ölçeğinden dünya ölçeğine taşınır, böyle analiz edilir. Bir numaralı esasa Wallerstein'in iki numaralı esasa ise Brenner'in düzeltilmeye çalışıldığı bu çerçeve üzerine Wallerstein adına şu soruyu sormak gerekmekte değil midir?: Modern dünya-sistem analizini, kapitalizmi Wallerstein'in işgücünün dünya ölçeğine yaygın işbölümünden hareketle kapitalizm tanımlaması üzerinden değerlendirip, kapitalist-dünya ekonominin genişleme evrelerinin sunulduğu tarihî ayrıntılara değinmeden eleştirmek modern dünya-sistem analizinin aşırı bir basitleştirilmesi değil midir? Sözü edilen tarihi ayrıntıların izlendiği 2.bölümde çekirdek-çevre ayrışmasında Bergesen'in vurguladığı 'iktisadî olmayan' sâikler zaten vardır ve kapitalist-dünya ekonominin katılım ve bütünleşme süreçlerine denk gelen genişleme evrelerinde baskındır. Dolayısıyla Wallerstein'in modern dünya-sistem analizi, Bergeson'un 'eşitsiz değişimi' besleyen Robinson Crusoe benzeri adalar arası ticaret kurgusu göndermesine uymaz.

Navarro da Brenner'i destekleyerek Wallerstein'in sistem genelinde gerçekleşen mübadele üzerindeki aşırı vurgusunu ulus-devlet ölçeğinde varlık alanı bulan sınıf mücadelelerini ihmalini beraberinde getirdiğini söyler. Kökenlerinde "mübadele ilişkilerinden ziyade üretim ilişkilerinin olduğu" sınıf mücadeleleri ve sınıf yapılarının incelenmesi ihmal edildi³³⁹.

³³⁸ A.g.e., s.370

³³⁹ Navarro, V. (1982). The Limits of the World Systems Theory in Defining Capitalist and Socialist Formations. *Science & Society*, 46(1), 77-90. Retrieved May 19, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/40402376>, s.83

Skocpol'un; Wallerstein'in ulus-devlet merkezli analizi aşma niyetine rağmen güçlü devletler ve siyasal egemenlik teorisine hayati roller verdiğine yönelik eleştirisini ise Arrighi isabetli bulmaz. Arrighi bunun Wallerstein'in ulus-devlet merkezli analize olan eleştirisinin yanlış anlaşılmasından kaynaklandığını ifade eder: Dünya-sistemleri analizi perspektifi, ulus-devleti analiz birimi olarak ele almaz ancak onu modern-dünya sistemin siyasal bir kurumu olarak kabul eder³⁴⁰. Çözümleme kapitalist-dünya ekonomi düzeyinde yapılır, devletler dünya-ekonomisindeki yerinden yalıtılmış bir şekilde ele alınmaz. Devletin güçlülüğü de modern dünya-sistemin bütünüyle kurulu ilişkiler çerçevesinde şekillenir.

Arrighi, Skocpol'un Modern Dünya-Sistem'in kökenleri ve dinamiklerinin anlaşılmasının Avrupa devletleri arasındaki politik/ askerî rekabet ve devletler sisteminin bağımsız gerçeklik olarak alınan [sözü edilen gerçekliğin Wallerstein'da olduğu gibi piyasa durumu ve sınıfın ilgilerine/çıkarlarına indirgenmeyen] bir yaklaşım ile mümkün olduğu eleştirisini ise W. McNeill'in analizi temelinde haklı bulur: William McNeill'in yalnızca askeri ve endüstriyel teknolojide değil, aynı zamanda ticarileşme ve proleterleşmede de devletler arası rekabeti Avrupa ilerlemelerinin birincil kaynağı olarak gören analiz çerçevesi Wallerstein-Skocpol tartışmasını Skocpol lehine çözdü³⁴¹.

Wallerstein ise, Modern Dünya-Sistem Anlatısı'nın kapitalizmde artı-değerin üretime dayalı temelini ve toplumsal dönüşümün merkezindeki açıklayıcı değişken olarak sınıf mücadelelerini ihmal ettiğine yönelik merkezinde Brenner'in bulunduğu Marksist eleştirinin; politik alanı ekonomik değişkenlere indirgeyip bu alanın özerkliğini göz ardı ettiğine dair Skocpol ve Zolberg eleştirilerinin ve analizin kültürel alanı (üst yapıyı) ekonomik temelden ürettiğine dair kültürel sosyologlardan gelen eleştirilerin ortak bir varsayımdan ileri geldiğini düşünür: Bu eleştiriler merkezi bir aktör varsayımı üzerine kurulu bir analiz çerçevesinden kaynaklanmaktadır. Ortodoks Marksist eleştiride bu aktör sanayi proletaryası iken, devletin özerkliğini savlayanlarda politik insandır. Kültürel

³⁴⁰ Arrighi, G. (1998). Capitalism and the Modern World-System: Rethinking the Nondebates of the 1970's. *Review (Fernand Braudel Center)*, 21(1), 113-129. Retrieved May 5, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/40241418> s.118

³⁴¹ A.g.e., s.118-119

tikelcilerde ise eleştirinin dayandığı merkezi aktör her birimiz yani tek tek insandır. Dünya-Sistemleri Analizi perspektifine göre ise bu “aktörlerin” her biri bir “yapı” çerçevesindeki süreç sonunda şekillenir. Öteden beri var olan atomik unsurlar değildirler. Özgürce hareket etseler de özgürlükleri “kendi yaşam öykülerince” ve bulundukları “toplumsal hapishanelerce” sınırlanmıştır³⁴². Wallerstein’in üç önemli eleştirisiye karşı verdiği cevap *-beklenebileceği gibi-* Dünya-Sistemleri Analizinin “epistemolojik koordinatlarından” geldi: Dünya-Sistemleri Analizi’nde sınıf ilişkileri, devletlerin “özerkliği” ve bu politik birimler arasındaki ilişkiler, kültüre ilişkin fenomenler gibi toplumsal gerçekliğin farklı unsurları bir tarihsel sistem bağlamında anlamlıdır. Wallerstein MDSA’ya yöneltilen eleştirilerde 19.yy sosyal bilimsel araştırmanın izlerini görmektedir. Toplumsal gerçekliğin birbirinden farklı “bilimsel kutular” vasıtasıyla kavranılmaya çalışılması her bir kutuya has “aktörler” varsaydırmakta, bu aktörler ise *ebedi ZamanUzay* kesinliğinde nitelermelerle tavsif edilmektedir. Oysa Dünya-Sistemleri Analizi’ne göre gerçekliğin sahici bir kavranışı *yapısal ZamanUzay* aracılığıyla izlenebilen *tarihsel sistemlerin* analiziyle mümkün olur. Bu kavrayış düzeyi “disiplinler” arasındaki ayrımı açar ve aşar, olgu ve aktörleri ise zaman/mekan üstü “hakikatler” olarak değerlendirmeyip süregelen bir “yapı” bir “sistem” in içerisinde şekillenen değişkenler olarak ele alır. Wallerstein’in vurgusuyla: Her şey *tarihsel* olduğu kadar *sistemiktir* de³⁴³.

³⁴² Wallerstein, Immanuel; Dünya-Sistemleri Analizi: Bir Giriş, Çev: Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy, Bgst Yayınları, İstanbul 2011, s.49

³⁴³ A.g.e., s.49

SONUÇ

Immanuel Wallerstein, kendi ifadesiyle *Dünya-sistemleri analizini* sosyal bilimsel araştırmanın içinde yapılandığı biçimlere karşı bir protesto olarak tanıttı ve bu protestoyla, toplumsal gerçekliği kavramada cari olan analiz birimini mücadele konusu haline getirdi. Tezde, halihazırda büyük ölçüde sosyal bilimsel araştırmaya egemen olan ve toplumsal gerçekliğin analizini farklı disiplinlere “bölerek” kavramaya çalışan analiz biçimine karşı bir alternatif olarak geliştirilen Dünya-Sistemleri Analizi’nin tanıtımı yapıldı. Ardından, bu analiz perspektifinden Wallerstein’in takriben beş asırdır var olduğunu öne sürdüğü *kapitalist dünya-ekonomiyi* ele aldığı Modern Dünya-Sistem Anlatısı’nın temel unsurları ve bu analiz çerçevesine yöneltilen belli başlı eleştiriler sunularak tezin başlığındaki bağlam şu soru aracılığıyla saptanmaya çalışıldı: “yöneltilen eleştirilerde analiz çerçevesine ilişkin öne sürülen kısıtların ve eleştirilere karşı yapılan değerlendirmelerde analiz çerçevesini olumlayan yorumların, bu analiz çerçevesinin zemininde boy verdiği Dünya-Sistemleri Analizi perspektifi ile nasıl bir ilişkisi vardı?”

Dünya-Sistemleri Analizi toplumsal gerçekliğin incelenmesini *tarihsel sistem* düzeyinde ele almayı önerir. Wallerstein’e göre sosyal bilimsel araştırmada tarihsel olanı vurgulayanlar sistemik olanı, sistemik olanı vurgulayanlar ise tarihsel olanı ihmal etmekteydiler. Bu ihmal, toplumsal gerçekliğin kavranışında sosyalbilimsel araştırmanın ebedi yasalılıklar peşinde olan nomotetik ucu ile her olayı kendi tekilliği içerisinde ele alan idiyografik ucu sıkışmışlığa denk düşüyordu. Wallerstein, toplumsal gerçekliğin, her an değişmesi anlamında tarihi bir yönünün olduğunu ama aynı zamanda sosyal eylemin tarihsel sosyal sistemden kaynaklanan baskılar neticesinde şekillendiğinden yapısal bir karakter taşıdığını düşünmektedir³⁴⁴. Sözü edilen bu yapısal karakter ise uzun bir zamana ve buna karşılık gelen geniş bir uzaya yaygın analiz birimi ile çözümlenebilir. Çünkü idiyografik uç Wallerstein’in vurgusuyla zaman ve uzayda sonsuz küçük üzerinde yoğunlaşarak, nomotetik yönelimli disiplinler ise inceleme odağına aldığı aktörlerle ilgili ebedi yasalılıklar arayışıyla zamanın geçişini “dondurarak” ancak uzun vadede

³⁴⁴ Wallerstein, Immanuel, *Modern Dünya Sistemi-4*, çev. Latif Boyacı, Yarın Yayınları, İstanbul 2015, s.9

gözlemlenebilecek yapısal değişimleri görünmez kılıyordu. Bu handicap toplumsal gerçekliğin incelenmesinde bilincin zaman ve uzay vektörlerini odağına tarihsel sistemleri düşürecek kadar açmakla aşılabılırdi. Yani inceleme nesnesi uzun bir döneme ve geniş bir uzama tarihsel sistemler olmalıydı.

Wallerstein'e göre Modern Dünya-Sistem son tarihsel sistemdir. "Uzun 16.yüzyılda" Batı Avrupa'da ve Amerika kıtalarının çeşitli bölgelerinde beliren bu tarihsel sistem günümüzde tüm yerküreyi kuşattı. Modern Dünya-Sistemin kendine has dinamikleri ve nitelikleri vardır. Önceki tarihsel sistemlerden farklı olarak *kapitalist dünya-ekonomidir*. Modern Dünya-Sistemde "işbölümü" çekirdek-yarı periferi-periferi ekseninde şekillenir. Yani üretimin bu eksen üzerinde ihtisaslaşması söz konusudur. Bu eksen içerdiği bölgeler [devletler] ve üretim görevleri bakımından dinamik olmasına rağmen eksenin bölümlenme şekli değişmez. Devletlerin gücü bu bölümlenme ile ilişkilidir. Modern Dünya-Sistemde siyasal ve kültürel alanlar üretim üstünlüğüne sahip hegemon güç ile kontrol edilir.

Modern Dünya-Sistem Anlatısı'na getirilen eleştiriler ve eleştirilerin analiz çerçevesine ilişkin ileri sürdüğü kısıtlar temelde analiz çerçevesinin toplumsal değişimi incelemede sistem odaklı bir perspektife dayanıyor olmasıyla ilişkiliydi. Chirot ve Ragin'in vurgusuyla "bir kapitalist dünya-ekonominin varlığı bilindiğinde her muhakeme buradan üretilebilir." Bu toplumsal fenomenleri çözümlerken değişimin biyolojik organizmaların geçirdiği süreçlere benzetme eğilimi (ontogenik muhakeme)dir ve tarih dışı açıklamalara yol açar³⁴⁵. "Bir yerin nasıl şu anda olduğu hale geldiğini anlamak için o yerin tarihini bilmek gerekmez. Yönelimi ve eğilimi önceden düşünülmüş tipolojiye göre tanımlanır." Dolayısıyla böyle bir temele dayanan analizde toplumsal gerçekliğin ve değişimin incelemesinde Skocpol'un vurgusuyla "teleolojik açıklamalara sapma", "tarihsel bulgular ile sosyal bilimsel kuramcılık arasında kapanması zor bir uçurum yaratma" sonuçları vardır. Teleolojik açıklama sistemin en baştan tanımlanmasından kaynaklanır ve dolayısıyla olgular kurgusal bir zeminden hareketle değerlendirilir. Bu ise toplumsal gerçekliğin izahında bazı olguları sistemin dinamiğini oluşturduğu düşünülen

³⁴⁵ Bu noktada Ragin ve Chirot'un ilgili bölümde Wallerstein'in toplumsal değişimin incelemesinde gelişimci perspektif ile ilişkili olan bu yaklaşımı aşmak iddiasında bulunmasına rağmen değişimin dinamiğini içten dışa taşıdığını vurgular. Sistemi oluşturan birimlerden sistem düzeyine

olgulara indirgenmesinde kendini gösterir. Yine bunlarla ilişkili olarak eklenmesi gereken, sistemin şekillenmesinde kritik önemi olan yerel ölçekte gerçekleşen değişimlerin ihmal edildiği eleştirisidir.

Sistemin baştan kurgulanmış olmasının yol açığı indirgemeyi Skocpol örnekler. Wallerstein'in Modern Dünya-Sistem Anlatısı'nda kapitalist dünya-ekonominin iktisadi yapısı ve işleyişinin sınıfsal olgular yerine ticaret ve farklı bölgelere göre değişen işgücü kontrol biçimlerine göre kurgulanmış olması sistemi sömürücü karakter ve uzun vadeli istikrarlı bir yapı özelliğiyle donatmak için politik gücün belirlenimini devlet içerisindeki egemen sınıfların çıkarlarına indirgemek zorunda bıraktı: Politik güç ancak bu değişkenle açıklanmalıydı. Böylece devletlerin eşit derecede güçlülüğüne fırsat verilmiyordu. Çünkü devletlerin gücü eşit olsaydı sistem düzeyindeki iktisadî çerçevenin işleyişi engellenebilecekti, bunu dünya işbölümünün engellenmesi, dünya-ekonomisinin gerilemesi ve dünya sisteminin nihayete ermesi takip edecekti. Sistemin bir dinamiği olan eşitsiz değişim ancak sistemin bölgeleri arasında iktisadi farklılaşmaya karşılık gelen devlet hiyerarşisi varlığında mümkündü.

Sistem düzeyinde çözümlemeler yapılması kapitalizmin gelişimini izahta mübadeleye dair olgulara üretim ilişkilerine kıyasla öncelikli rol vermeyi gerektirdi. Bu eleştiri Brenner'den geldi: Sistemin genişleme evreleri, çevre aleyhine 'azgelişmişliği geliştiren' periferi-çekirdek yönündeki artık aktarımı ve sistemin bölgeleri arasındaki işgücü ihtisaslaşması “ ‘teknik emek sürecini ve toplumun bileşimini’ sürekli ‘kökten yenileyebilen ve yenilemek zorunda olan’ bir sistemin [kapitalizmin] oluşumunu belirleyemezdi.” Yani sistem düzeyindeki analiz -kapitalizmin dünya ölçeğinde ele alınması- mübadeleye dair iktisadî olgular ağır bastığı bir izaha yol açtı ve emeğin üretkenliğindeki artışı sağlayan “nitel dönüşümler” ve dolayısıyla kapitalist ilişkinin temelindeki üretim ve sınıf ilişkileri gibi “yerel ölçekte” gerçekleşen ancak *kapitalist üretim modunun* temelinde olan üretim ve sınıf ilişkilerini geri planda kaldı.

Modern dünya-sistemin genişleme evrelerine denk düşen katılım [periferileşme] süreçlerinin, her bölge için standardize edilmesi de sistem odaklı bir yaklaşımdan kaynaklanmış olmalıdır: İçerilen her bir bölgenin geçirdiği özgül süreçleri kendilerine has siyasî ve toplumsal karakteristikler, aynı bölgenin içerilme sürecinde farklı zamanlarında gerçekleşen farklı örüntüler yeterince dikkate alınmadı. Buna Osmanlı

İmparatorluğu özelinde İslamoğlu, Kurmuş ve Pamuk'un çalışmalarıyla işaret edildi. Bir örnek olarak: 'zor gücüyle pazara yöneltilmiş emek' veya ortakçı kullanan büyük çiftliklerin Avrupa pazarlarına yönelik ticarî üretimin arttığı dönemlerde ortaya çıkışına dair MDSA'nın öngörüsünü 19. yüzyılın tarım verileri doğrulamadı. İhracat için yapılan üretim tam aksine küçük ölçekteki köylü girişimlerinde yoğunlaşmıştı.

Bu analiz çerçevesini olumlayan değerlendirmelerde elbette çerçevesinin dayandığı perspektifle ilişkili olmalıydı. Sistem [kapitalist dünya-ekonomi] düzeyinde bir analiz 19.yy da yerleşen sosyal bilimsel araştırmanın incelediği "yerel" birimler [ulus-devlet, ulus vb.] ile sistem arasındaki ilişkileri görünür kıldı. Böylece, periferiden çekirdeğe artık aktarımı, sisteme yaygın işbölümünün sözü edilen artık aktarımında oynadığı rol, sistemin "yerel" unsurları arasındaki bütün ilişkilerin sistem ile bağlantıları inceleme konusu haline gelir Bergesen'in dikkat çektiği gibi kolonyal bölgelerin azgelişmişliği "yerel ölçekte" gelişen sınıf ilişkileriyle kavranamazdı. Sistem çapındaki analiz sistem genelindeki eşitsizlik asimetrisini anlamayı sağlar. Bu aynı zamanda Wallerstein'in beslendiği kaynak olan Bağımlılık Kuramcılarının tezine de gönderme yapar: Ulusal kalkınma ve modernleşme gibi süreçlerle Doğu'nun ve Güney'in yoksul ülkelerinin Batı'nın eriştiği refah düzeyine ulaşmasının mümkün olmadığı anlaşılar, çünkü bizatihi sistemin kendisi çekirdek ve periferi arasındaki eşitsizliği üretir³⁴⁶.

Toplumsal gerçekliği kavramaya çalışan her analiz girişi birtakım metodolojik kabul ve varsayımlar üzerine yükselir. Bu gerçek sadece analizin sınırlılıklarını tayin etmekle kalmaz, analize yöneltilecek olan eleştirilerin hangi epistemolojik temelden yükseleceği hakkında da bir fikir verir. Ancak Dünya-Sistemleri Analizi gibi sosyal bilimsel araştırmada paradigmal bir dönüşüm iddiasında olan bir perspektifin epistemolojik koordinatlarında gelişen Modern Dünya Sistem Anlatısı'na yöneltilen eleştiriler söz konusu olduğunda ise analiz ile yöneltilen eleştirilerin dayandığı epistemolojik temellerin ayrışması beklenir. Dolayısıyla Modern Dünya Sistem Anlatısı'nın kısıtları ve yararlılıklarına işaret eden eleştirilerin Wallerstein'in vurguladığı gibi temelde toplumsal gerçekliğe Dünya-Sistemleri Analizi perspektifiyle bakmak ya da bakmamakla ilişkili olacağı sonucuna varılabilir.

³⁴⁶Ünlü, 2019, s. 660

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Barbour, V.(1963). *Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century*, Michigan Press Univ, Michigan
- Braudel, F.(1992). *Civilization and capitalism, 15th-18th century, vol. III: The perspective of the world* (Vol. 3) Univ of California Press, London
- Chaudhuri, K.N(1983). “Foreign trade and balance of payments (1757-1947)” *The Cambridge economic history of India 2*, (ed:D.Kumar), Cambridge University Press, Cambridge
- Davies, K. G.(1974). *The North Atlantic World*, University of Minnesota Press, Minneapolis
- Davis, R(1973). *The rise of the Atlantic economies* (Vol. 143). Cornell University Press, New York
- Deane, P.(1973), “Great Britain” *Fontana Economic History of Europe, IV: The emergence of Industrial Societies Part 1*, (ed. C.M.Cipolla), Collins/Fontana, London
- Ehrman, J.(1962). *The British Government and Commercial Negotiations with Europe, 1783-1793*. Cambridge University Press, Cambridge
- Flint, J. E.(1974). “Economic Change in West Africa in the Nineteenth Century” *History of West Africa-2*. (eds. J.F.A. Ajayi&M.Crowder), Longman, London
- Fohlen,C.(1973). “Trance, 1700-1914” *Fontana Economic History of Europe, IV: The emergence of Industrial Societies Part 1*, (ed. C.M.Cipolla), Collins/Fontana, London
- Gulbenkian Komisyonu.(2008). *Sosyal Bilimleri Açın: Sosyal Bilimlerin Yeniden Yapılanması Üzerine Rapor*, Çev. Şirin Tekeli, Metis Yayınları: İstanbul
- Habermas, J.(1998), *Sosyal Bilimlerin Mantığı Üzerine*, Çeviren: Mustafa Tüzel, Kabalcı Yayınevi, İstanbul

- Heyd U.(1970). “The Later Ottoman Empire in Rumelia and Anatolia” *The Cambridge History of Islam, I:The Central Islamic Lands*.(eds.P.M.Holt, K.S.Lambton, B.Lewis), Cambridge University Press, Cambridge
- Horkheimer, M.(1998) Akıl Tutulması, Çev: Orhan Koçak, Metis Yayınevi, İstanbul
- Issawi, C. P.(1966). “Economic history of the Middle East, 1800-1914”. University of Chicago Press, Chicago
- Islamoğlu H(1987). The Ottoman Empire and the World Economy
- Jevons, W.S.(1888). The Theory of Political Economy, Macmillan and Company, London
- McGowan, Bruce. “Economic Life in Ottoman Europe”. Cambridge University Press, Cambridge 1981
- Menger, C.(1981). Grundsätze der Volkswirtschaftslehre, Çeviren(ler): James Dingwall&Bert F. Hoselitz, New York University Press, New York 1981
- Michell, A.R. (1977). The European Fisheries in Early Modern History. E.E.Rich&C.H.Wilson, *Cambridge Economic History of Europe-5*(180). Cambridge: Cambridge University Press.
- Minchinton, W. (1974). Patterns and structure of demand, 1500-1750. *Fontana Economic History of Europe*, 2, 83-176.
- Pamuk, Ş.(2017). Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul
- North, D.,C.&Thomas, R.P.(1973). The Rise of the Western World, Cambridge University Press, Cambridge
- Ragin C, Chirot D.(2014). “Immanuel Wallerstein’ın Dünya Sistemi: Tarih Olarak Siyaset ve Sosyoloji” *Tarihsel Sosyoloji Bloch’tan Wallerstein’e Görüşler ve Yöntemler* (ed.Theda Skocpol), (4.baskı), (çev.Ahmet Fethi), Yurt Yayınları, İstanbul 2014
- Siddiqi, A.(1973). Agrarian change in a northern Indian state, Oxford University Press, London 1973

- Wallerstein, I.(2015). Modern Dünya Sistemi -1; çev. Latif Boyacı; Yarın Yayınları; İstanbul [2015a]
- Wallerstein, I.(2015). Modern Dünya Sistemi -2; çev.: Latif Boyacı; Yarın Yayınları; İstanbul [2015b]
- Wallerstein, I.(2015). Modern Dünya Sistemi-3; çev. Latif Boyacı; Yarın Yayınları; İstanbul [2015c]
- Wallerstein,I(2015).Modern Dünya Sistemi-4, çev.Latif Boyacı, Yarın Yayınları, İstanbul
- Wallerstein, I.(2003). Yeni Bir Sosyal Bilim, çev. Ender Abadoğlu, Aram Yayıncılık, İstanbul
- Wallerstein, I.(2000). Bildiğimiz Dünyanın Sonu-Yirmi Birinci Yüzyıl Sosyal Bilimi, çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul
- Wallerstein, I.(1999).Sosyal Bilimleri Düşünmemek, çev. Taylan Doğan,Avesta Yayınları, İstanbul
- Wallerstein, I.(2000) . The Essential Wallerstein, The New Press, New York
- Wallerstein, I.(2011). Dünya-Sistemleri Analizi: Bir Giriş, çev. Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy, BGST Yayınları, İstanbul [2011a]
- Wallerstein, I.(1993). Jeopolitik ve Jeokültür, çev. Mustafa Özel, İz Yayıncılık; İstanbul
- Wallerstein, I.(1979). The Capitalist World-Economy, University of Cambridge Press, New York
- Wallerstein, I.(2011). The Modern World-System I; University of California Press; California
- Wallerstein, I.(2006). World-System Analysis: An Introduction; Duke University Press, Durham
- Walras, L.(1965). Elements d'economie politique pure, çeviren: William Jaffé, Geprge Allen and Unwin Ltd, London

Makaleler

- Aktoprak, E. (2004). Immanuel Wallerstein: Sosyal Bilimlere Yeniden Bakmak. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 1 (4), 23-58. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uidergisi/issue/39246/462179>
- Aronowitz, S. (1981). A Metatheoretical Critique of Immanuel Wallerstein's "The Modern World System". *Theory and Society*, 10(4), 503-520. Retrieved May 1, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/657151>
- Arrighi, G. (1998). Capitalism and the Modern World-System: Rethinking the Nondebates of the 1970's. *Review (Fernand Braudel Center)*, 21 (1), 113-129. Retrieved May 5, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/40241418>
- Bergesen, A. (1984). The Critique of World-System Theory: Class Relations or Division of Labor? *Sociological Theory*, 2, 365-372. doi:10.2307/223354
- Boulle, P. H.(1972). Slave trade, commercial organization and industrial growth in eighteenth-century Nantes. *Outre-Mers. Revue d'histoire*, 1972, 59(214), 70-112.
- Brenner R., "The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marksizm", Çev: Savran Sungur& Tonak E.Ahmet
- Chiot, D. & Hall, D. T(1981). "World-system theory" *Annual Review of sociology*, 8(1), 81-106.
- Garst, D. (1985). Wallerstein and His Critics. *Theory and Society*, 14(4), 469-495. Retrieved March 8, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/657223>
- Hopkins, T, & Wallerstein, I. (2016). Patterns of Development of the Modern World-System. *Review (Fernand Braudel Center)*, 39(1/4), 83-128. doi:10.2307/26918185
- Hopkins, T. K., & Wallerstein, I. (2016). Cyclical rhythms and secular trends of the capitalist world-economy. *Review (Fernand Braudel Center)*, 39(1/4), 153-170. s.153-154
- Hurewitz, J. C. (1961) Ottoman Diplomacy and the European State System. *Middle East Journal*, 15(2), 141-152. Retrieved December 12, 2020, from <http://www.jstor.org/stable/4323345>

- İslamoğlu, H.(1983); Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Sistemi, Toplum ve Bilim, 23, ss.9-39
- Langton, J. (1972). Coal Output in South-West Lancashire 1590-1799. The Economic History Review, 25(1), new series, 28-54. doi:10.2307/2599735, s.51
- Latham, A. (1971). “Currency, Credit and Capitalism on the Cross River in the Pre-Colonial Era.” The Journal of African History, 1971/12(4), 599-605. Retrieved December 9, 2020, from <http://www.jstor.org/stable/181016>
- Lee, R. (2016). Immanuel Wallerstein (9/28/1930 – 8/31/2019). *Review (Fernand Braudel Center)*, 39 (1/4). Retrieved May 13, 2021, from <https://www.jstor.org/stable/26918181>
- Navarro, V. (1982). The Limits of the World Systems Theory in Defining Capitalist and Socialist Formations. *Science & Society*, 46(1), 77-90. Retrieved May 19, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/40402376>
- Nolte, H.-H. (1982). The Position of Eastern Europe in the International System in Early Modern Times. *Review (Fernand Braudel Center)*, 6(1), 25-84. Retrieved March 17, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/40240927>
- Skocpol, T. (1977). Wallerstein's World Capitalist System: A Theoretical and Historical Critique. *American Journal of Sociology*, 82(5), 1075-1090. Retrieved May 13, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/2777814>
- Ünlü, B . (2019). Immanuel Wallerstein: Bir Düşünce İnsanı (1930- 2019) . *Mülkiye Dergisi*, 43 (3), 657-665
- Wallerstein, I .(1988). “Typology of Crises in the World-System”. *Review (Fernand Braudel Center)*, 1988, 11(4), 581-598. Retrieved March 4, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/40241112>
- Wallerstein, I.(1984). “Patterns and Prospectives of the Capitalist World-Economy”. *Contemporary Marxism*, (9), 59-70. Retrieved March 4, 2021, from <http://www.jstor.org/stable/29765801>
- Zolberg, A. (1981). Origins of the Modern World System: A Missing Link. *World Politics*, 33(2), 253-281. doi:10.2307/2010372

Tezler

Öziş, Mustafa, “İktisat Teorisinde ‘Zaman’”, (Yayımlanmamış doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, İktisat Anabilim Dalı, Ankara 2010

İnternet Kaynakları

Plys, Kristin, “Immanuel Wallerstein”, <https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199756384/obo-9780199756384-0183.xml> erişim tarihi: 22.05.2021

